

Отаман Воля

Леся Храплива-Щур

ПЕРША ЧАСТИНА

Червоні хатки середньо-західнього американського міста пересувалися перед його очима. Вулиця з вужами непорушних автомашин дрімала в пополудневій спеці.

— Пробачте, тут живе панна Марія Лисовецька?

— Вел, а ви до неї? — озвалося з городского лежача на ганку.

Роман трохи зніяковів перед кругленькою жінкою.

— Так, мені треба говорити з нею...

— Як треба, то треба! Мері, гей, Мері, маєш гостя! Аво, йдіть туди-о, там її кімната.

Роман вийшов скрипучими зеленими сходами на перший поверх і постукав.

Перше враження було: не надто зачесане волосся, збентежені рухи.

— Пробачте, що турбую вас... Я тиждень тому приїхав з Європи і довідався, що ви тут живете. Називаюся Роман Тополя...

Відповіли йому бліда усмішка і ті ж непорадні рухи.

— Так, я дуже рада. Прошу сідати... Це крісло поламане, на ньому кладу лише книжки. Тут, прошу... Я зараз... Я ось трохи спала...

І вона поспішно поправляла лежанку, переносила різні дрібнички то з стола на поламане крісло, то з крісла в комірку в стіні. Книжки, якісь листи, світлини, почату вишивку. Роман сидів і ждав.

— Так значить... Ви сюди приїхали?

— Приїхав і розглядаю обставини...

— Назавжди?

— Покищо так. Тут же є університет.

— Будете студювати?

— Хочу.

— Знаєте мову?

— Стільки, щоб не загинути. Решту довчу.

— Пробачте... Але як ви це уявляєте собі? Ви ж знаєте: оплати тут дуже високі!

— Маю дві руки до праці.

— Праця і студії разом?

— Різного вже зазнавав. Треба ще й цього поспробувати. Але власне я не про це хотів говорити з вами. Сьогодні в церкві я бачив так багато людей. І кількоро — неначе новоприбулі.

— А так, новоприбулих є дві родини: сам отець Бобринський приїхав сюди рік тому з Іннсбруку. А ще є селяни — Ми-

хайлишини. Чула я, що є ще професор із Харкова, Рябенко. Алеж його в церкві ви не могли бачити. А давніх емігрантів є родин з сотка. Може, більше...

— А як же виглядає тут зорганізоване життя?

— Як би вам сказати? Держатися при церкві. Є братство, хор...

— Ви знайомі з деким?

— Я була в отця Боринського минулої неділі. Пані Боринська запросила... Я сама недавно тут.

— Чи ви знаєте, які настрої в цих товариствах, який ступінь національної свідомості...

— Ну, поняття, що їх ми вивезли з дому, тут ніяк не підходять!

— Якщо сьогодні не підходять, то спробуємо їх ввести. Ми ж маємо готову мірку вартостей!

— Тут з ними далеко не зайдете! Хібащо схочете цілком заперечити життя.

— Заперечувати не хочу; хочу творити його згідно з нашими переконаннями.

— Це неможливе!

— Я поспробую, і ви поспробуйте.

— При чому ж тут я?

— Я не помиляюся, я бачив вас при ватрі поміж новачками у Міттенвальді. І багато чув про вашу працю. Це визначає вас як людину, що думає так, як і я.

Вона нервово м'яла рукав квітистого халатика.

— Це... це було ще до того...

— Пробачте, але що ж змогло змінити ваші погляди? — спитав Роман просто. Кутики її уст задрижали.

— Ви., ви цього не розумієте! Я тоді ще не знала...

Роман знав, що йому доведеться оправдуватися, але сидів мовчки.

— Я не знала, аж випадково стрінула очевидця... Що він... під Бродами., ручна граната якраз перед ним., просто в лице...

Дальші слова покрило ридання. Поміж ним пробивалися клаптики слів:

— Тоді... тоді вже все... немає нічого...

Роман проклинав себе тихцем, але щось таки треба було сказати.

— Не гнівайтеся на мене, панно... подруго... Я не хотів вас вразити. Тільки, бачите, є принципи, що понад усі особисті справи спонукують до дії.

Вона втирала сльози хусточкою.

— От хоч би які?

— "Дух одвічної стихії, що зберіг нас від татарської потопа та поставив на грані двох світів"...

Лихий огник заграв в її очах:

— А ви з котрих?

Випростався.

— Із тих, що з лісу.

— З лісу теж є вже різні! — нахмурилася вона, але в голосі вже бриніла лагідніша нотка.

— Яз тих, що не мають часу ділитися на одних та других.

Для мене є один невідкличний порив до дії, в ім'я одного ідеалу.

За його здійснення змагався я там і буду змагатися разом із вами тут.

— Чого ви хочете від мене? — вона знов почала хвилюватися.

— Багато чого! В церкві я бачив теж декількох дітей. Ними в першу чергу треба б зайнятися. Займімося разом!

— Може, курінь з них створите? — пробурмотіла майже нечемно.

Але Роман уже знав, що він на правильній дорозі.

— Будемо працювати з ними індивідуально. Я ще бачив у церкві двох чубатих козарлюг...

— Борисика і Богдасика!

Усміхнувся. Вона зніяковіла.

— Це — сини-близнюки отця Боринського. А ще є в нього доня Христя, їй років з вісім, та син Орест. У середній школі.

— Ну бачите! А в тих... Павлишинів, чи як...

— У Михайлишинів трилітня Славка. А в професора...

Пождіть, хай пригадаю... Син, здається, старший. Дочка молодша — Тамара. Обидвоє в гімназії.

— Говорите про них не без сантименту.

Зневажливо віддула губи:

— Так що з того?

— Хіба ж хочете, щоб дійшли вони до такого осьь... Я найшов цю газету в автобусі... "Тринадцятилітній Джанні Сміс держить рушницю, що нею він убив свого батька, Генрі Сміса, власника..." га, пождіть... цього слова ще не розумію...

Вона здригнулася:

— Що це ви вишукуєте за страхіття! Хай Бог боронить!

— Ні, я лише ненароком заглянув у газету. Ця подія може бути зовсім випадкова... Так починаємо працю? Почнемо від них, а згодом здобудемо вплив і на тут народжених.

— Це безнадійне!

— Але ми попробуємо!

— Я — ні! Я не можу... не можу... і так все пропало...

Роман ще встиг сказати перед новим плачем:

— Я залишу вам число мого телефону на праці. Поки мине тиждень, ви потелефонуєте мені, чи погоджуєтеся.

— Це зайве!

Вона вже не чула, як гість прощався та виходив, і гірко хлипала, зануривши голову в подушку.

Місис Ксеня Дибайлиха просила того ж вечора через пліт сусідку:

— Гей, а позичте но мені анасіну, бо мою терличку, ту, ади, скиталку, щось дуже голова болить. Таке приємне повітря, а вона цілий вечір в ліжку пролежала!

— Ров-мен! Ров-мен! — лунало від станка до станка. — Твоє солодке серце кличе тебе!

Роман виключив машину і побіг (без перебільшення побіг!) до телефону.

— Галло! Тут Лисовецька. Я... я хотіла вам сказати... Я погоджуюся співпрацювати з вами.

— Дуже дякую вам, панно... панно...

— Мене звуть Міма...

— Так власне, подруго Мімо! Запам'ятаємо собі сьогоднішню дату! Отже — шли сходимосся на гайнування?

— Коли вам догідно!

Він не помітив, що, повертаючись до станка, наспівував: "Вітай, весно, вітай поміж: нами..."

— Ну що? Зустріч?

Роман потвердив.

Все пекло: доми, фіолетні гортензії біля них, сірі камені пішоходів... Роман волівся з праці домів. Сьогодні в середу, після вплачення вписового в університеті, треба було йти домів пішки: на роботі платили аж у четвер.

Не варто було й думати про те, коли він нарешті зайде до дому. Рахування, скільки кварталів треба ще пройти, тільки дратувало нерви. А до того відзивалася ліва нога. Роман, знеохочений, перестав звертати увагу на безконечну вулицю перед собою і почав думати про інше. А ноги йшли самі.

...Білів віадукт у Яремчі, і востаннє розблиснув у сонці хрест на Камені Довбуша. Він майже знав, що при переході рейок щось трапиться. Знав тоді, коли виходив із бункеру, а, може, ще й до того.

Від станції підходило їх десять... сто... не числив.. Підкосили його кулями. їхнім звичаєм — по ногах. А зараз починався ліс. Ще кілька кроків, і там можна було б сховатися, змити сліди...

Осталося лише чотири набой.

— Бах! — Большевик похитнувся.

— Бах! — Пролетіло мимо.

— Бах!.. — Але той, що Роман у нього ціляв, підходив усе ближче.

Звернув цівку нагана собі у висок. Очі заходили імлою, а світ, наче вирваний з своїх основ, летів у пропасть. Поклав палець на язичок і...

— Залиши кулю чубарикові!

Хтось вибив йому нагана з руки, і майже рівночасно посипалася на большевиків серія з автомата. Роман пам'ятав тільки, як нахилилося над ним лице з страшною, ледве пригоєною раною...

...Світ покотився спокійно і рівномірно шляхами, що їх від віків передбачила Премудрість. Роман уже міг спокійно знепритомніти...

Сестра Ліда довго перевивала його рани і купала хвору ногу у виварах із зел. Була

добра та ласкава — але й вона не знала, хто приніс був Романа до санітарного пункту. Бо тоді вона була в рейді у Кам'янець-Подільщину. Застала Романа ледве живого вже в криївці, коли дістала наказ перейняти піклування над цим пунктом...

Сирена автомашини загула з докором. Просто Романа блимало червоне світло. А він стояв на самій середині вулиці, вражений думкою:

— Ручна граната... якраз перед ним... просто в лице!

— Панно Мімо, вам певно мій сирник не смакує! — говорила з жалем пані Боринська.

— Алеж, пані добродійко, він справді знаменитий!

— То прошу брати ще! Я пекла його за приписом ще від моєї бабуні. Тільки ж тут сир не такий... От дома, як то Палазя віддусила плесканку під каменем, то було з чого пекти! Та прошу брати, — ще хоч кусочок!

Міма зітхнула, взяла і похвалила — цілком щиро. Біля другого кінця стола отець Боринський пояснював Романові:

— Бо то розумієте, пане добродію, я на парохію не можу нарікати. Мало людей, бо мало, але добрі та щирі. Коли парохіяни довідалися, що ми приїхали, то годі було відпроситися. Через два дні мали ми чотири ледівнички, дві печі, а що вже одягу поназносили...

— Тррам! Тарах!

Роман здригнувся на нежданий постріл, а отець поспішно пояснив:

— Це нічого; це мої хлопці глядять на телевизор у сусідній кімнаті.

Роман пригриз уста і старався не показати, що йому стидно за свої нерви. Алеж постріли несли стільки спогадів...

— Отже бачите, пане добродію, з людьми тут можна домовитися. Мають свої звички, це правда. І в цьому треба їм поступатися. Скажемо, люблять, щоб кожний цент, що його куди-небудь дадуть, проголошувати прилюдно. То я, пане добродію, проголошую... Алеж бо і жертвують щедро... Жертвувати — жертвують, але така робота, як то в нас дома бувало, ледви чи найшла б зрозуміння.

— Ти злодію! Віддай мені мою дівчину, а ні — уб'ю, як собаку! — викрикував телевизор у сусідній кімнаті.

Лагідне проміння пополудневого сонця лежало на всій обстанові. Біля Міми сиділа мала Христя з веснянкуватим "ляликом" на колінах. Роман чув розмову:

— Як твоя ляля зветься, Христуню?

— Гавді-Дуді...

— А що це значить?

Великі оченята поглянули на Міму недовіжливо.

— Я не знаю.

— А, може, назвемо його якимось інакше?

В очах спалахнула іскорка цікавості:

— А як?

— Може... Іван?

— А що це значить?

Роман ще ніколи перед тим не бачив такого виразу на обличчі Міми.

— Іван — це був колись у давнину такий великий гетьман...

Такий великий, що всі його знали. І всі його дуже любили.

— Я Гавді.. я Івана теж дуже люблю!

— Це добре! Та Іван був не так одягнений: не носив ні підкочених штанів, ні картатої сорочки.

— А що ж?

— Мав червоні шаравари, зелений жупан, керею, хутряну шапку з чаплиним пером...

— Ну, а мій Іван не має.

— То пошиємо йому.

— Справді?

Голівка з "мишачими хвостиками" нетерпеливо завертілася.

— Справді, я пошию. В мене є трохи шматок, а решту (Міма глянула крадьком на паню Боринську), решту, може, попросимо в мамці.

— Та десь вам, панно Мімо, хочеться бавитися таким? Але коли хочете, я маю окравки з фелонів, що колись шила чоловікові: і з підшивок, і з верхів.

Здавалося, що Міма зараз же заплеще з радості в долоні, разом із Христею.

А Роман приневолював себе уважно слухати розповіді отця про те, що говорив старший брат Майк Рошук: як голова сестрицтва, Флоренс Нагнибіда уфундувала два нові свічки до церкви...

— Ти, негіднику! Аж тепер попав ти мені в руки! Бум! Тарах! Ау-у-уу! — завивала несвоїм голосом якась жінка в телевізорі.

Романові було прикро: хлопці не вийшли навіть їх привітати.

— Бо то, прошу отця совітника, наші люди взагалі несамолюбні та щирі. Ось я пригадую, коли ми боролися з емведистами на Лемківщині...

— А правда, правда, пане добродію, мені щось дружина казала, що ви були в Повстанській Армії. Цікаво, цікаво!...

— Отже перебували ми в лісі: п'ять стрільців та я.

— А ви там певно старшиною були! Неважко це собі уявити!

Отець струшував попіл із папіроски.

— Ми мали наказ слідкувати за рухами емведистів, бо дістали вістки, що найближчі села будуть незабаром виселювати на схід. Отже ходили щоночі розвідкою на шляхи. Коли б завважили щонебудь непевне, мали негайно повідомити більші частини, що стояли біля Горлиць. Зброя у нас була: недавно перед тим здобули більший транспорт. Гірше було з харчами, бо ніяк було заходити в села: всюди повно польської міліції...

— Пане Тополя, може ще кавці? Бо ви заговорилися і нічого не їсте. Прощу ще спробувати конечно хоч одного рогалика з горіхами!

Після короткого "випрошування" пані Боринська взяла Романове горнятко, а він

продовжував:

— Отже жили ми в цьому лісі. Ліси там прекрасні для таких справ! Викопали якусь там землянку... І ось якраз вночі під Різдво стою я на стійці. Троє пішло на стежу, двоє спало в землянці.

Стою. Небо зоряне, сніг синявий... А харчів тоді у нас уже не стало взагалі. Коли нараз щось зашелестіло під чагарником. В мене зброя готова. Думав — може, собаки з села, бо вони не раз занюхували нас, і годі було їх позбутися. Дивлюся: щось іде. На собак — завелике, на людей — замале. Двоє їх. Кричу: "Стій!"

А вони в противні боки навтеки! Стріляти я не хотів, поки не розглянуся, що це таке. Пустився навздогін одному, а воно, і видно, поховзнулося і — в сніг! Добігаю — очам не вірю: дівчатко, так, може, років семи. Обвинене хусткою, тільки очі і та почервонілий носик видно. Побачило мене, та в плач: "Не 1 дам, не дам!" — і тулить до себе якийсь вузлик. ! Взяв я її на руки, почав вговорювати, розпитувати, аж поки не довідався, що це її батьки післали з села: занести куті повстанцям.

— Коли ви повстанець, то я вам куті принесла, а коли большевик, то не дам!

Заспокоїв я її, що я повстанець, коли дивлюся — друге само до мене прибігло. Хлопчик був, так на два роки старший.

— А ти чому, кажу, сину, не тікав? Я ж не ловив тебе!

— А як ми лем самому без сестри?

Побудив я друзів. Була в нас Свята Вечера по-людському і по-Божому...

Біля стола затихло. Чомусь і телевізор уже не лютував. А з дверей другої кімнати виглядало три пари очей, що жадібно ловили кожний порух Романових уст.

— Н-ну, бачиш, Мімо, не так воно й важко! Христі вже певно цієї ночі присниться Мазепа.

— Якби ти був бачив ці відкриті ротики, коли ти розказував...

— Та воно нічого такого. Це правдива подія... Але пожди. —

І Роман почав шукати в кишені. — Один із малих щось всунув мені в руку, коли ми відходили, і шепнув: "А прийдеш іще?"

— А ти що на це?

— Відповів йому також конспіративно: "Прийду!"... Ну, куди ж воно поділося? Навіть не знаю, що це! Ага, є! — Роман держав у руці табличку гуми до жування.

Обоє спинились і розсміялись.

— Бачу, ти починаєш працю з ось такого...

— Якого "ось такого"? Я її добре заховав; це майже історична пам'ятка.

— Гратуюю!

— Дякую красенько! Але тепер — пора нам до Рябенків.

Це, мабуть, шмат дороги!

— Невідклично сьогодні?

— Неділя буде знов аж через тиждень!

— Знаєш — мені трохи моторошно...

- Вовка боїшся?
- Не знаю підходу до... до "східняків".
- Підемо! Бог не без милости...
- Знаю: а козак не без долі. Але ти таки прикра людина!
- Так і є! Відділ, ходом руш!

— Думаєш — це тут?

— Виходить, що це та брама, що з неї якраз вибігла дівчинка в синьому. Так щонайменше описувала мені господиня.

- Це, мабуть, буде Тамара!
- А ти як пізнав?
- Більше українок в цій околиці немає.
- А по чому ти пізнаєш українку?
- Тепер ти прикра! Звичайно, я не зумію сказати тобі точно. Просто кожна українка має в собі щось від Наталки Полтавки.

По цьому пізнаєш її завжди і всюди, і то навіть у такій чудацькій рясі, яку носить ця Тамара...

- Це ж найновіша мода!
 - Дякую за інформацію!
 - Дзііінь!
- У дверях з'явився худий, високий панок із сивими вусами.
- Пробачте, тут живуть панство Рябенки?

Панок стояв добру хвилину мовчки, а вираз його лиця говорив, що він чогось не може зрозуміти. Роман уже хотів повторити питання по-англійськи, коли нараз той обернувся в коридор:

—Танічко! Всеволоде! Українці до нас прийшли! Таки справжні українці! Виходьте мерщій!

Він стояв безпорадно і раз-у-раз повторював:

- Боже милосердний! Таки українці! Тут, у цій пустелі!
- Вгорі на сходах появилася тендітна жінка, а з-за її рамен визирнула пара окулярів.
- Так чого ж ти в хату не просиш?

Міма і не зчулася, як Рябенкова збігла по сходах і схопила її в обійми.

— Вітаємо, вітаємо вас! Ігоре, поправ скатерть на столі! Всеволоде, твої книжки знов по всій хаті! Гості ж, гості прийшли! Коли б я була знала, так щонебудь була б зготовила! А то й Тамарочка якраз в кіно пішла...

Роман переможно поглянув на Міму.

На стіл рівненько лягла полтавська вирізувана скатерть, усі засіли кругом, тільки Тетяна Гнатівна стукотіла тарілками в малесенькій кухонці, раз-по-раз викликаючи Всеволода і пошепки даючи йому якісь вказівки.

- Алеж, пані добродійко, просимо не клопотатися. Ми тільки так, на хвилинку...
- Як це на хвилинку! Ні, ми вас так швидко не відпустимо!

Думалося: так і не почуємо більше рідної мови. Аж нараз...

— В місті є ще кілька українських родин...

— Та невже? (Міма і Роман переглянулися). А ми з Ігорем Павловичем, так і сидимо тут, мов у Сибірі. В мене ось дві роботи: одна ранком на заводі, а вечерами ще прибираю в банку.

А ви ж як, мої милі, влаштувались?

Тетяна Гнатівна пожаліла Міму, що вона теж мусить працювати на заводі, а професор зацікавився Романовими студіями:

— Так значить — студент філософії! От і рідні ви мені!

Скільки я таких, як ви, вивчив у Харкові! Та що з того... І не знаю, скільки їх у війні погинуло. А що перед війною бувало!

Говориш одного дня з таким, як ви, літературу радиш, пояснення даєш. А завтра — вказівка з спецвідділу: виключити з університету! І не питає, за що, щоб самому в біду не попасти!

— Ой, натурбувалась і я за Ігоря Павловича! Якщо на десять хвилин після лекцій забариться, так я уже мов в огні...

І вона знов вибігла в кухню.

— Еге ж, а тут мені ще й на визначений час працю пиши.

Щодня якісь мітинги, а до того ще і страх, бо мій покійний батько був петлюрівець. А Тетяна Гнатівна з дрібними дітьми... А ти пиши працю, та ще й так, щоб їм догодити! Я, знаєте, тепер, на лихо їм, почав вдруге писати! На ту саму тему: "Історія Києво-Могилянської Академії". Ще трохи матеріалів прибирав був у Німеччині. Але — попрацюєш вісім годин, покрутиш мотузи на шістьох машинах одночасно, прийдеш додому, думка не клеїться... А задумаєшся на роботі, шнури рвуться, наставник лається, а я його не розумію! Читав я, було, і Мілтона, і Шекспіра в оригіналах, а от цього Біла не розумію, особливо тоді, коли він лається...

Де не взявся на столі холодець, і Міма з Романом забралися до нього з почуттям, що після кави та солодкого печива у пані Боринської вони мають жертвувати собою в ім'я ідеї.

На ліжку лежала книжка, що її забрав Всеволод з стола, коли вони прийшли.

— Ти це якраз читав? Ми тобі перебили?

— Та нічого.— Білявий хлопчина уважно глянув з-за окулярів на Романа.

— Ов, німецька! Ти вмієш німецької мови?

— Говорив, коли ми їхали сюди.

— О, Всеволодик уміє! Сам якось навчився в Ділінгені. І англійську добре опанував. І днює, і ночує за книжками. От Тамарочка вже не те. Та вона в нас співуча. Вчитель згодився вчити її без оплати, щоб тільки співала! — цокотіла Тетяна Гнатівна.

— "Затоплений дзвін"?

— Еге ж! — Всеволод прямився при кожній відповіді.

— Подобається?

— Непогано. Біда тільки, що шлезької говірки добре не розумію... Тільки чого в

цього Гавптмана стільки злости?

— А читав ти "Лісову пісню"?

— Так і не читав...

— У нас у Харкові ціла бібліотека була, яку ми для дітей придбали. Та все пропало, — доповідала Тетяна Гнатівна.

— Я позичу тобі. Там побачиш подібну проблему, навітлену з зовсім іншого аспекту. Ти правильно підмітив, що в Гавптмана багато злости. Він просто вважає, що мистець аж тоді може бути собою, коли зважиться на злочин. А в Лесі Українки — не те. В неї і мистець добрий, і природа добра: "Що лісове, то не погане, сестро!" Сам побачиш. Я принесу тобі цю книжку...

— Нащо вам трудитися! Я й сам до вас зайду по неї...

Міма побачила, що Всеволодові виступили на лиці червоні плями.

— Всеволод до вас зайде, обов'язково. Але, не зважаючи на це, ви зайдете до нас! На другу неділю... Ні, чого ждати аж до неділі, заходьте в суботу! Я дістану з скрині фота, — щебетала Тетяна Гнатівна.

— Н-ну?

— Відкликаю все, що сказала давніше!

— Я ж казав!

— Але таки не розумію: люди, що двадцять один рік прожили в режимі мовчання, нараз розговорюються з чужими, мов би знали нас здавна!

— Це неважко пояснити. Бачиш: живуть зовсім самі, навіть не старалися довідатися, чи є тут ще які українці. Видно, прибиті новими обставинами.

— Можливо.

— А, крім того, я завжди кажу: є невидні нитки, що лучать нас усіх... навіть і "східняків"! — і Роман підморгнув.

— Ех, ти соборнику з Комарна!

— Ти не бачила доказу на моє твердження, загумінкова патріотко з самої столиці над Полтвою?

— Та нехай, тільки ти вдруге спитай мене, перш ніж розпозичити в ім'я загального добра мої книжки! Моя "Лісова пісня" — велика пам'ятка.

— І не позичиш її "найменшому братові"?

— Та вже позичу, коли ти пообіцяв...

— Я так і знав! А тепер перед нами куди поважніше завдання.

— Слухаю!

— Для нашої дальшої праці треба нам звести Рябенків із Боринськими. В єдності сила. Я хочу просити тебе, щоб ти це влаштувала. Хай одні одних запросять; треба, щоб діти пізналися.

— Добре, але чому я?

— Вірю в твої жіночо-дипломатичні здібності.

— Дякую за довір'я!

— Отже спробуєш?

— Спробую. До речі, пожди, я зараз винесу тобі цю нещасну "Лісову пісню". Тільки, щоб їй і волос з голови не впав, а то — буде тобі біда!

Міма побігла з сміхом на сходи; Роман засміявся теж. А коли вона зникла, проходжувався в сутінках перед дротяною огорожею і щось думав, нахмаривши чоло. В далині червоніли, синіли, зеленіли світла реклям. Але він не бачив їх...

— Прошу дуже, я обгорнула її в папір.

— Дякую. Гарантую її віддання неушкодженою всім своїм майном.

— Який ти великодушний!

— Мімо, я хотів тебе спитати... Чому ти вибрала якраз ім'я Мазепи?

— Коли, де?

— Коли "перехрищувала" ляльку Христі.

— Так, просто. Це міг бути і Виговський, і Богун, і Нечай...

— Безумовно, це могло бути і випадково... Але мені здається, що це ім'я має для тебе якесь особливе значення.

І в цю мить поміж ними була вже не низенька огорожа, що відділяла город від вулиці, а цілий китайський мур.

— Ромку, ти ж знаєш... І саме тому ти не повинен ставити таких питань!

— Пробач, я справді не хотів тебе вразити. Прошу, не гнівайся...

— Та не гніваюся — тільки не питай більше!

— Не буду, ні, заспокійся! Отже не забудь полагодити цієї справи! Добраніч!

Пішов із звислою головою. А Міма ледве видряпалася до своєї кімнатки, щоб там плакати гірко аж до світанку...

Дорогий Вуйку Бурмиле!

Маю до Тебе велике прохання. Воно й не добре турбувати Тебе, та для мене ця справа важлива, а знаю ще звідтіля, де ми обидва вовкулакували, що такі діла Тобі до душі.

Коротко кажучи, мені треба розвідати, чи живе десь у Німеччині один наш товариш, з лісу. Прийшли ми — міг і він прийти. Теоретично це можливе. Знаю про нього, що був з нами в горах 1945-ого, а ще до того носив срібного левики. Там і дістав шрам на лиці, коли то наше довір'я зрадили "союзники". Називається Іван. Дальше не знаю. І нічого більше не знаю.

Мені його необхідно треба, бо зобов'язаний йому. Хоч, до речі, навіть не знаю, чи, бува, не описую двох різних осіб. Тому якраз і хотів би впевнитися...

Привіт Тобі наш щирий та вояцький!

Твій Довбуш.

Роман прочитав і всміхнувся. Чи не час уже відучуватися підпільницьких звичок? Чи, може, це тому, що й дальше хотілося б жити тим напруженням, що колись? Тепер можна писати про речі, називаючи їх на ім'я — кому вони цікаві? Заадресував лист до Мюнхену і заховав його поміж книжки в теку. Годинник на руці показував пів

дванадцятої. Насвистуючи "Ліс—наш батько, нічка — наша мати", сів читати "Пролегомена" Канта.

В понеділок ранком Ксеня Дибайлиха стояла біля огорожі:

— Ей, місис Лозова!

Сусідка виставила в вікно голову з волоссям "на шпильках".

— А знаєте, місис Лозова, моя Мері мала вчора веселий час!

— Та диви! З ким?

— Аз тим бойсиком-скитальцем, що в Терещихи віднаймає горище... Така, знаєте, щаслива прийшла, так при плоті сміялася, аж мій старий збудився!

— А що ж, місис Дибайлиха: купуйте рижу, будете весілля справляти!

— Та я б справила, чому ні, коли ж воно таке бідне: ні авта, ні хати. Тра' буде в Терещихи під церквою попитати, що він за один...

— Галло!

— А, Міма!

— Так. Не перешкоджаю тобі?

— Ніколи в світі! Що чувати?

— Зле.

— Чому?

— Говорила і з панею Рябенковою, і з Боринською... ну, і здається, що так просто справа не піде!

— Не піде?

— Боюся, що ні. Рябенкова шукає викрутів: тоді і тоді не можу, ніколи мені, а де ж мені їх приймати, а плаття доброго немає, щоб піти туди... Аж смішно!

— А їмость?

— Ця сказала просто: "Мені ще моя бабуня наказувала, щоб вважати, бо закордонці — непевний народ! А ще тепер, з-під большевиків, не під ніч згадуючи! Хто ж їх там зможе розкусити".

— А ти що на це?

— Промовляла одній і другій до серця, до сумління... Стоять незрушимо, як Бескид!

— Алеж Рябенки прийняли були нас з відкритими раменами! Я не розумію!

— Я трохи розумію. Рябенкову, значить... То ж "уніатський ксьондз", не те, що ми "цивілі"...

— А я не розумію! Ми ж уже прожили давно часи Гонти!

— Та звичайно... А мені ще здається, що ми просто поставили професорів перед доконаним ділом...

— Гов, Мімо! Ти сказала дуже важливу річ!

— Не кажи мені "гов"! Я настільки старша за тебе, що вже могла б тобі бути навіть тіткою!

— Добре, що справді так не є! Отже, тіточко кохана, прийміть до ласкавого відома,

що цієї неділі ми урочисто відсвяткуємо засипування Збруча.

— Як?

— Побачиш! Зійдемося в отця так, в четвертій, коли кінчається вечірня.

— Це можна; але що ти хочеш робити?

— Кажу ж — засипувати Збруч! Не забудь взяти лопату!..

Телефон засміявся багатозначно і "повісився". Міма хотіла зателефонувати ще раз, але щось подумала і повернулася до свого станка: одягати п'ятнадцятий тузін ляльок того дня.

Було недільне вересневе пополудне з легким відтінком осіннього золота в повітрі.

Роман запропонував прогулянку до зоопарку отцевим "Бюїком". Пані добродійка трохи вагалася, але вкінці згадала, що завиванчики з варенням із рожі ("Ще з Австрії, подумайте, панно Мімочко!") можна взяти з собою і з'їсти в парку.

Міма помагала їй складати завиванці в кошичок, а Христя підсакувала кругом них і повторювала пісеньку, що її сама склала:

А я дуже люблю,

Люблю зоопарк!

Їдемо до зоо!

Ля-ля-ля-ля!

— Тето Мімо, а Іван поїде?

— Звичайно!

— Але в нього ще немає сап'янців і шапки!

— Зате решта вже є!

— А татко домалював Іванові вуси! Поглянь, тето!

— Дуже гарний Іван! А знаєш, чому?

— А чому?

— Бо український!

Отець Боринський відправив якраз дяка з канцелярії і пішов із Романом до гаражу. Борисик і Богдасик, взявшись за руки, побігли за ними.

— Ромку, а куди ми їдемо?

— До парку, глядіти на звірів!

— А яких?

— Ведмедів.

— І ще яких?

— Вовків.

— І ще? — питали розбавлені діти.

— І тарпанів.*

— Іще?

— Куниць... Прекрасна машина, прошу отця!

— І ще?

— Турів. Я вмію вести авто. Дякувати ІРО** — навчився.

— Знаменито, пане добродію! Це придасться вам тут, в Америці!

— Іще?

— Бобрів... Можу сьогодні спробувати вести, якраз вчора дістав дозвіл. До вчора міг був їхати хібащо з тим дозволом, що з Німеччини.

— Ха-ха-ха! А то добре, пане добродію!

— Іще?

— Хом'яків...

— А, то маємо щастя! Я, щоправда, маю дозвіл, але завжди дуже хвилююся... Не дай, Боже, нещастя!

** Тарпани — дикі коні, що жили в українських степах.*

*** ІРО— міжнародна установа, що опікувалася втікачами після другої світової війни.*

— І ще?

— Хлопці, не перебивайте, коли ми з паном магістром говоримо! Краще ідіть і скажіть Оркові, хай кидає читати комікси та збирається їхати!

Після переборення всіх можливих перешкод і непорозумінь, всі нарешті вже сиділи в авті, і Роман включив мотор. Рушили. Міма, сама не розуміючи чому, перехрестилася. Бож дорога була не така вже далека і весь час гладка, мов стіл.

— Христю, а ти таки взяла свого страхопуда!

— А ти свого "лівольвера" взяв?

— Навіть не вмієш вимовити!

— А ти не знаєш, чому мій Іван гарний!

— Бо він поганий!

— Гарний!

— Поганий!

— Орчику, не дратуй Христі! — вмішалася пані Боринська.

— Медвідь, нукуниця, хом'як... — числив на пальчиках Борисик.

— А ти забув: вовк, тапчан...

— Не тапчан, а тарапан...

— Ні, тапчан — такий, як у вітальні стоїть. Ромко так казав!

— Ромку, ти казав: "тарапан"?

Та Романові було не до того. Він нахилився, несподівано крутнув кермою, схопив гальму. Колеса страшно заскреготали і спинились.

— А це що? — скрикнула пані Боринська.

— Боюся, чи не опона луснула. Зараз погляну...

Роман жваво вискочив з авта і довго оглядав кожне колесо. Всі мовчки ждали.

— Так і сталося: опона луснула! Прошу хвилинку пождати: я піду до найближчої бензинової станції.

Роман залишив товариство ні в цих, ні в тих. Найбільше хвилювалася Міма. Нарешті він появився.

— На жаль, дві найближчі станції замкнені. Доведеться мені йти кудись далше.

Можливо, що треба буде затягнути авто рятувковою машиною аж туди...

В цю хвилину Христя запитала голоском, що йшов просто з глибини зраненого серця:

— То ми не поїдемо до зоо?

Це була остання крапля в чаші: Борисик, Богданко, а за ними і Христя вдарили в голосний плач.

— Чому ні, — пробувала потішити Міма. — Направимо колесо, то й поїдемо.

— Але скільки наждемося марно! Якби тут де близько жили які мої парохіяни, пане добродію, то можна було б переждати...

— Тут зараз за рогом живуть панство професори Рябенки...

Мімо, заведи до них! Я тим часом замкну авто — нехай собі постоїть. Тут можна залишати авта...

— Та, мабуть, підемо, пане добродію...

— Я б не йшла, але ти знаєш, Васильку, що мені зараз погано стає, коли посиджу довше в замкненому возі.

— Пані професорова, я до вас по рятунок прийшла. Ми їхали автом із ріднею отця Боринського і мали випадок...

— О Господи! Чи хоч чого поганого кому не трапилося?!

— На щастя, ні, тільки направа триватиме кілька годин.

— Так чом же ви їх не просили зайти до нас? Де вони?

І Тетяна Гнатівна вже бігла вулицею з відкритими раменами назустріч пані Боринській.

Роман не спішився. Поки знайшов відкриту майстерню, поки завіз туди авто, поки його направили, вже добре стемніло. Нарешті він затрубив під вікнами Рябенків.

— Прошу дуже, пане професоре! Зайдіть до мене, я вам ці стародруки покажу! І так лежать у мене — а вам придадуться.

— Пані моя кохана, то хоч у суботу — дуже прошу! Я теж маю трохи вишивок, — але хто тут на них розуміється? Хіба лиш ми з вами... І припис на завиванчики вам дам.

— Тамаро, Всеволоде! А не забудьте прийти поглянути на мою збірку марок! — і Орест трохи не впав зі сходів, оглядаючись за ними.

— Ромку, Всеволод має таке скло, що як подивишся, то все велике!

Роман впакував усе товариство в авто. Поїхали... додому.

— Знаєте, Мімочко, ці Рябенки дуже милі люди... Я не думала... А інтелігентні які! А діти які "уложені"! Як почала мені пані Тетяна розказувати, як то у них був голод... — і пані Боринська вийняла з торбинки хусточку.

— Або такий професор, пане добродію! Та ж то голова! Яку тему не зачіпиш—все знає! І бідолаха—мотуззя в'яже, замість, як то кажуть, просвічати людські уми...

— Ну, засипали Збруч?

— В усякому випадку — почали!
— Ого, вже й слід засох! Ішлося тільки про переборення одного моменту...
— Але як дивно все склалося!
— Нічого дивного не було! Я просто встромив сьогодні ранком кілька здорових цвяхів поміж каміння на дорозі і наїхав на них...

— Ромку! — голос Міми зазвучав суворо.
— Жалуєш того, що сталося?
— Та ні, тільки ти міг був усіх позабавити при цьому!
— Як бачиш — усі живі і здорові! А що було трохи страху — то хіба ж не варто було трохи настрашитися задля нашого осягу?

— Ціль освячує засоби?
— Ти прикра сьогодні, тіточко!
— Наражати отця на видатки?
— Вибач, але в загальному замішанні отець не помітив нічого: я заплатив за опону!
— Скільки?
— Неважно!
— Важно; я зверну тобі хоч половину...
— Ти не була в змові, і взагалі дискусію над цим проектом вважаю закінченою.
— Ромку, я так не хочу!
— Коли так дуже хочеш, виший рушник до церкви чи що там, і будемо мати чисту совість. Ви, жінки, це дуже любите — щось там завжди плутати...

— Не насміхайся, чуєш?!
— Ой, ой!
— Що ви, чоловіки, розумієте? Вишивання — це не якась собі забавка! Це безпосереднє продовження процесу творення української культури... Але, до речі — це незла думка!

— Коли так, то дозволь мені нарешті радіти! Ти розумієш, що ми досягнули:
А я кажу вам: день іде, Іде така година, Коли ні тут, ні там, ніде Кордонів жадних не буде...

— Тішся, ти, дітваку!
— Безмежно вдячний за дозвіл, тіточко!..

— Мімо!
— Давно не бачилися!
— Ну, йди до отців, а я ось зараз... Сьогодні переживеш щось цікаве.
— Ще одна опона? Чи на цей раз ціла вісь?
— Щось куди більше! До побачення! — і Роман зник у городі поміж церквою та приходством.

— Так, знаєте, Мімочко, тоді Джері Луїс погодився грати замість цієї співачки. Передягнувся так, що й глянути смішно. А замість нього співав патефон за сценою. Він

лиш губами ворухив, ніби співав. Просто чудово...

Міма вела за руку Христю, а Тамара переказувала останній фільм. Ішли стежкою через город. Хлопці перед ними: Орест і Всеволод поруч Романа, а Борисик і Богдасик (як і завжди, побравшись за руки) підбігали за ними і конечно хотіли почути щось цікаве.

— Знаєте, було так: нас кількох покищо скривалося в селі...

По клунях, по стодолах... Люди нам приносили потайки, вночі їжу. А коли б прийшли в село емведисти, вони мали нас остерегти...

— І ви так жили?

— Так. Це мав бути відпочинок. А на роздоріжжі за селом стояв великий дуб. У ньому було дупло. Туди щоночі виходив один із нас — відбирати накази...

— Від кого?

— Цього ми й самі не знали. Там мав наш отаман залишати нам листи, а в них давати вказівки, що даліше робити...

— А хто ж був той отаман?

— Цього ми не знали і не повинні були знати. Він підписувався на листах кличкою. Кожний вояк змінював своє прізвище, щоб большевики не могли так легко його викрити. А листи були писані не звичайно, а шифром.

— І що він там писав?

Роман чомусь зійшов з головної стежки, прямуючи до кріслатого дуба при самій огорожі.

— Минув довгий час, а ми не знаходили ніякого листа... Вже почали цим хвилюватися. Це значило, що нам даліше треба сидіти без діла, а так хотілося поміряти сили з ворогом.

— І ти там був? — спитав недовірливо Орест.

— Інакше не знав би цього всього... От такий дуб був заввишки, як цей, і дупло в ньому на такий же височині, як тут...

— А, може, тут теж щось буде? — вихопилася Христя, що вже давно покинула Тамару з Мімою і прямувала за ними, уважно наслухуючи.

Роман здвигнув раменами:

— Спробуйте пошукати!

— Ромку, ти щось знаєш! — настоював Всеволод.

— Не питай, що інші знають, а старайся сам дізнатися!

Борисик і Богдасик стояли вкрай збентежені, з пальцями в ротиках.

Аж Тамара перша прискочила до дуба:

— Які ж бо ви всі! Треба просто поглянути!

За нею кинулись інші, і за хвилину Орест держав у руках звинений папірець. Розгорнув його поспішно, поглянув і... скам'янів. Листок був записаний довгими колонками чисел. Всі були вражені, а Всеволод спитав:

— І ви теж діставали такі листи?

— Чому ні, діставали і куди складніші!

— А як ви їх читали?

— Ну, це залежить. Це може бути основане на азбуці Морзе...

— Ой-ой-ой!

— А може бути і так, що кожна буква в азбуці має своє число...

— Овва, це важка робота! — озвався Орест.

— Орку, я скажу мамі, що ти не хотів читати! — насварилася Христя.

— Давай, поспробуємо! — простягнув руку по папірець Всеволод. Над його окулярами появилися зморшки. Вийняв олівець і почав списувати на березі листа українську азбуку, позначаючи букви порядковими числами.

— Та ти скоріш, не барися! — химерила Тамара.

Нараз Всеволод крикнув: "Є!" — і почав швидко писати, сівши в траву: літери виразно склалися в слова!

"У траві найдете сім частин складете одне цілета... "

— Ромку, що це "цілета"? Він щось помилився! Я буду далше! — Тамара вирвала братові папірець з рук. — Ні, таки "цілета"... Я не знаю...

— Орку, а ти не спробуєш?

— Е, це нудне...

— Пожди, Ромку, я читатиму далше, а тоді, може, зрозуміємо, — порадив ділово Всеволод.

"... заховаєте його глибоко у серці. Найкращий з вас переховає його в себе ".

— Ага, це два окремі слова: "ціле" і "та"!

— Ромку, це правда? — таки зацікавився Орест.

— Хіба я знаю!..

— Ну, а що ви робили, коли діставали такого листа? Це ж міг і хтось інший вам його туди підкласти! — міркував Всеволод.

Роман усміхнувся:

— В першу чергу читали підпис. А потім...

— "О-та-ман Воля ", — вчитав Всеволод.

— Так ніхто не називається! — живо запротестував Орест.

— А хіба ти не знаєш, що вони не називаються так, як люди? — докоряла йому Тамара.

Міма закашляла в хусточку.

— Чому ні? В нас різно називалися. Був і Воля. Всі емведисти дрижали перед ним...

— І він нам написав? Тето Мімо, нам написав?!

— Це має бути правда? — нудив Орест.

— В таких випадках ми звичайно перевіряли, чи правда. Тут це неважко. Бачиш — трави повно кругом, — пояснював Роман.

— Тето Мімо, а що буде в траві?

— Не знаю, пошукаємо! — і Міма, а за нею всі інші пішли толочити траву в парохіяльному городі. Щоправда, Борисик і Богдасик зараз же почали не шукати, а перевертати "козли" по траві, але коли Тамара перша крикнула: "Є!", то всі

розохотилися. Орест знайшов аж чотири, навіть Христі пощастило, навіть Борисик і Богдасик найшли разом одну, тільки відразу почали битися за те, хто саме її найшов.

Та вкінці, на добре втовченій траві лежало, одна побіч одної, сім картонок з буквами, що складали напис "Україна".

— П'ять, шість, сім, — перечислив Всеволод.

— Виходить, лист правдивий! — рішила чомусь надто поспішно Міма.

— Виходить, треба зробити те, чого хоче отаман! — докінчив Роман. — Прочитай но, Всеволоде!

— "Захуйте його глибоко в серці". Ромку, як це робиться?

— Про це кожний з нас подумає сам, а обговоримо це іншим разом. Читай дальше!

— "Найкращий із вас переховає його в себе".

— А що значить "найкращий"? — спитала Тамара, виразно зацікавлена.

— Той, що вчинив сьогодні щось добре! — проголосив Роман, і Тамара віддула губки.

— Я піднесла мамі наперсток! — похвалилася Христя.

— А хто ще що доброго зробив?

— Я подав татові попільничку!

— Ні, то я! (Борисик і Богдасик знову зачубилися).

— Я служив татові до служби Божої! — випалив нараз Орко.

— Значить, ти переховаєш наш напис! — Роман зібрав карточки і урочисто передав їх Оркові. — Гляди ж добре за ними!

— Ромку, мені треба дати!

— Ні, мені!

— Ромку, чому ти не дав Мімі? Вона мені одягнула Івана!

— Пождіть, коли зробите щось дуже добре, то всі колись дістанете!

Борисик і Богдасик почали ластитися до Орка, щоб той дав їм хоч торкнутися "чудесних" карточок...

— Гей, діти, панство молоді, просимо до хати! Підвечірок на столі! — вихилився з вікна отець Боринський.

— Ходім до хати, але пам'ятайте одне: нікому не вільно говорити ані слова про отамана Волю!

Роман провів зором по всіх обличчях.

— Ми теж мовчали і нікому нічого не розказували! Обіцяєте?

Перша проказала Міма, а за нею і всі інші:

— Обіцяємо!

Підвечірок був із "кожушком" на каві і з погідним настроєм у всіх старших: і в Боринських, і в Рябенків. Тільки на обличчях молодих блукав неспокій...

— Ну?

— Хто-зна чого понакручував!

— Мімо, ти не бачила їх лиць?

— Ясно, що були заскочені, а зрештою: подякуй мені за допомогу в рішальних хвилинах!

— З поклоном у пояс, тіточко!

— Та запиши! Зрештою чого ти хочеш? Щоб діти не говорили батькам правди?

— Знаєш, ти прикра, але часом і не можна тобі відмовити...

— Не часом; завжди!

— А в цьому випадку якраз тому, що збагнула правду до дна, підеш до обидвох матусь та виясниш їм, що не варто допитувати дітей, бож граємо з ними нешкідливу гру...

— Це неможливе! Буде революція!

— То я піду до обидвох батьків — і справа піде, як по маргарині! Крім цього — з тебе дуже ненадійна конспіраторка!

— помиляєшся! Я вела курс першої допомоги для дівчат... За німців. У селі, де дідо вчителював. І німці не розконспірували...

— Т-и-и?

— Не хто ж!

— Чолом тобі! Поважно кажучи: пізнаю в тобі щораз більшого друга. І думаю, що й на майбутнє розумітимемо одне одного. А роботи буде багато: маю інформацію з вірогідних Джерел, що отаман Воля зажадає від нас відсвяткування Першого Листопада. Такого, щоб задрижала Москва і Варшава!

— А я боюся за твого отамана!

— Чому?

— Бо він — лише мрія...

— А нас хіба не виховували мрією?

— Воно так, але в тутешніх обставинах це таки ризик. Можемо програти справу.

— Хто не ризикує...

— Знаю: той у тюрмі не сидить!

— Мій батько просидів п'ять років у Свентому Кшижу. Я побачив його вперше тоді, коли мені було півп'ята року...

Ішли хвилину мовчки.

— Ромку, ти знаєш, як щось давить серце?

— Знаю.

— І як не дає дихати?

— Знаю! — відповів так само похмуро.

— І як хотілося б закричати від нестямного болю?

— Знаю! — повторив глухо.

— І що ти тоді робиш?

— Творю отамана Волю!

Розійшлися так тихо, що навіть Дибайлиха не мала про що розказувати Лозовій другого ранку.

Всеволод застав Романа на його піддашші з грубим томом Бергсона* та ще грубшим словником.

— Романе, я до тебе...

— Сідай, будь ласка! Прочитав "Пісню"?

— Прочитав. Ось вона. Та я, бачиш, не тому... Я, знаєш, хочу говорити з тобою серйозно.

— Хіба ж я коли говорив з тобою несерйозно?

— Та воно так... Тільки я, знаєш, хотів би тебе серйозно спитати: хто такий отой отаман Воля?

— Гм, а як ти думаєш?

— Та що його думати... Тільки ти не сердься на мене.

— Напевно не буду сердитися, тільки скажи правду, що думаєш.

— Ну, я думаю, що він просто... Такти не сердься... Що його просто немає.

— А що Тамара про нього думає?

— Хіба тобі здається, що вона думає?

— Звичайно!

— Вона мені вчора казала: "Всеволоде, той отаман Воля мусить обов'язково скидатися на Бінґа Кросбі!"

Роман прикусив губи.

* *Французький філософ*

— І це все?

— Еге ж! Звісно — дівчина! — Всеволод легковажно махнув рукою.

— А Орест?

— Той довго згадував мені, що, мовляв, і лист був, і все справді, як у листі написано. Воно, мабуть, каже, такий "ґенґ" буде. Вже почав кругом дуба копати: може, каже, скарби там будуть... От малята, так ті зразу, мов у Діда Мороза, повірили. А я... я щиро говорю: я таки не можу повірити!

— Отже ви всі, кажеш, так думали про нього?

— Еге...

— А коли чогось нема, то хіба думають про нього?

Окуляри піднеслися вгору.

— Не розберу тебе!

— От у мене на столі немає атомової бомби — чи хтось хоч подумав би про неї?

— Ні, — вицідив Всеволод.

— Бачиш, а про отамана всі думали! А ти ще розваж таке: що він написав?

— Щоб... щоб скласти Україну в одне ціле та заховати в серці...

— І це справді так?

— Та написав же!

— А ти це розумієш?

— Це щось так, як мама ховала ще в Харкові ікону в шафі за платтям. А ввечері виймала та молилася...

— Це ти добре сказав! Значить, правильно написав отаман Воля?

— Авжеж! — живо підтвердив Всеволод.

— От тобі й розгадка! Нехай собі малята радіють отаманом, мов Дідом Морозом, а ти вже доволі великий, щоб роздумувати, чи добре він каже. А якщо так, то й слухати варто. Зрозумів?

— Зрозумів! — і лице Всеволода проясніло.

Освітлений годинник на вежі показував пів першої. Вулицею попри Тетяну Гнатівну просмикувалися раз-по-раз якісь постаті. Хоч вони виглядали дуже непевно, проте вона до них уже звикла і зрештою була надто втомлена, щоб боятися.

Ось на закруті вже й дім, де вони живуть. Але що це? Всі вікна першої кімнати ясно світяться!

Тетяна Гнатівна забула про втому після нічного прибирання і прискорила ходу.

Ледве вложила ключ у замок — руки тремтіли... По середині кімнати побачила всі чотири скрині з книжками, а біля них, навколішках, Ігоря Павловича. Книжки із скринь були розкидані по столі, ліжках, стільцях, навіть на долівці.

— Ігоре!

— Подумай, Танічко, я вчити буду!

Тетяна Гнатівна сперлася рукою на одвірок...

— Кого?

— Панотцевого Ореста, Тамару, Всеволода...

— Та що це ти?

— Правду кажу, Танічко! А з Романом та з Мімою вестиму семінари. Для цього Роман Євгенович і був сьогодні у мене. Ми все красненько обговорили... Ти ж подумай—я знов учити буду! Історії, літератури, географії... Розумієш? Історії — неважко; вона близька моїй історії філософії в Україні... А з літературою — це вже гірше. А її треба студентам в першу чергу читати, творів якнайбільше треба. Без цього й починати годі! Слава Богу, що хоч "Кобзаря" захопив та том чи два Коцюбинського. Решту — хіба з пам'яті? А що я там пам'ятаю?..

"Не ліпо ли ни б'яшетъ, братіє, начати старими словеси трудних повістій о полку Ігореві". Дивись, Танічко, таки пам'ятаю! "Начяти же ся тій пісни по билинам сего времени, а не по замишленію Бояню..."

— Ігоре, таж північ проминула, а тобі завтра треба до праці.

— Я зараз, Танічко, я зараз! Добре що хоч хрестоматію Лепкого у Львові захопив! Напишу ще до владики — в нього напевно багато чого знайдеться. Він золото, а не людина; певно позичить на якийсь час. Я якраз конспектів моїх лекцій шукаю.

Знаєш, тих, що в Діллінгені для гімназії виготовив був. Здадуться, хоч, звичайно, багато чого зміню. А це я почав списувати теми для семінарійних праць... Тобто для мого "університету"...

Він підніс з землі карточку і почав читати:

— "Поняття держави в княжі часи"... Тут можна використати і Іларіона, і

Мономаха, і Данила Паломника. Обґрунтувати твердження історичними фактами. Звичайно, я не жду фахових праць, але нехай хоч ознайомляться з цими проблемами... Або інша: "Київська держава—початок свідомого життя української нації". Розумієш: з наголосом на "української"! Або: "Християнство — рушій культурного та громадського життя княжої Руси". Як і всі інші, ця тема повинна збити большевицькі теорії... О, добре, що згадав! Треба ще додати: "Світогляд дохристиянської України"...

Професор притих на хвилину, записуючи нову тему, і тільки тому Тетяна Гнатівна найшла хвилину часу, щоб озватися півголосом:

— А ти читав, що на другій сторінці цієї картки написано?

Професор глянув на дружину здивовано.

— Як, хіба не читав? Я тобі її на столі залишила...

Ігор Павлович нахмурився і перевернув картку.

"Ігоре! Нехай Тамара купить три фунти воловини з кісткою. Звари з цього суп на завтра".

— Ти не посилав Тамари?

— Голубонько, я цієї записки і не помітив...

Тетяна Гнатівна впала без сил на найближчий стілець.

— Тето Мімо, казочку!

— Христю, не докучай панні Мімі!

— Пані добродійко, вона мені не докучає. Я їй обіцяла казочку минулого разу! Яку ж тобі розказати?

— Нову!

— Про Червону Шапочку?

— Ні!

— Про Золотий Черевичок?

— Алеж ні!

— Про відьму?

— Тето, не жартуй!

— Христинько, хто ж так говорить до панни Міми! — зганила паніматка.

— Про вовка та козенят?

— Я вже її знаю! — майже образилася Христя.

— То я розкажу тобі зовсім нову.

Пані Боринська виключила радіоприймач і сіла плести рукавиці для Ореста. В кімнаті стало тихо, тільки знизу, з "галі" долітали голоси церковного хору, що мав пробу.

— Було це давно, і недавно. Була собі мама...

— А як вона називалася?

— Мала найкраще ім'я на землі.

— Марія?

— Ні. Марія — найкраще ім'я на небі, а то на землі...

— Ну, але і ти, тето, так називаєшся!

— Це не важливо. А ім'я цієї мами ми недавно складали. Тямиш?

— Україна?

— Так, вона називалась Україна. І мала вона дві тисячі донечок...

— Так багато?

— Так багато. І всі вони були сестрички — так, як ти сестричка Борисика, Богдасика та Ореста.

— О, це мусіло бути чудово! Так багато сестричок!? А що вони робили?

— Бігали золотими, соняшними полями, збирали квітки — маки, волошки, ромени і плели з них віночки. Або сиділи під розцвілими вишнями та вишивали найкращі взори на світі. Або виводили в зелених гаях хороводи та співали пісень: гаївок, веснянок... А коли приходили домів, мати годувала їх хлібом білим, як білий день, золотим медом і запашним молочком. А потім проводила їм молитву, клала спати, обкривала тканиною веретою та розказувала до сну казки...

— А ти їх знаєш?

— Знаю.

— А розкажеш?

— Тих казок дуже багато! Буду тобі розказувати по черзі, коли лиш зайду до тебе.

— Ой, добре!

— Так жили ці сестрички у своєї матусі і всі були дуже щасливі. Аж ось насунулося лихо на цю країну, де жили вони з матір'ю. Налетів червоний змій з півночі, почав палити золоті поля, зруйнував хату матері, білену та привітну, потоптав барвінок та руту в її городі. Мусіла мати з своїми донечками в лісах темних ховатися, голодом примирати...

— І ніхто їм не поміг?

— Були лицарі-соколи у срібній зброї, що відважно виступили в бій проти змія, та всі вони... (Міма говорила через силу)... погинули в славному бою.

— І що далше?

— І ось сказала мати-Україна: "Важко вам жити зі мною, донечки мої! Жалко мені на вашу недолю глядіти — ідіть краще у світ широкий; може, хоч там свою долю найдете".

— А донечки сказали: "Ділили ми добро з тобою, матусенько, то й лихо поділимо! Нікуди ми від тебе не підемо!"

— Та сказала мати: "Недобре буде, коли ви всі тут зі мною загинете! Тому хай тисяча з вас залишиться зі мною, а друга хай іде у світ широкий. Пізнавати далекі, незнані країни та про мене світові розказувати. А мине недоля, повернеться ця тисяча до мене. Своїм сестрам бідним і знедоленим помагати, мої поля знов золотом засівати".

— Гірко плакали ті сестрички, що мусіли йти в далекий світ, цілували руки матері-України і глибоко ховали її образ у своєму серденьку...

На щастя, пані Боринська якраз пішла готувати вечерю, бо Христя якраз пригадала

собі:

— Ой, тето, а так само був написав нам отаман Воля!

— Пожди, це я тобі й хотіла сказати. А мати-Україна питалась на прощання: "Чи не забудете ви мене, донечки мої?" А ті відказали: "Не забудемо ніколи! Тільки ж лячно нам самим іти у світ без тебе, матінко!" І тоді покликала Україна до себе отамана Волю та наказала йому, щоб ішов за її донечками в чужину і стеріг їх на кожному кроці...

До них підійшов Роман з зарум'яненими щоками:

— Мімо, можна тебе просити на хвилинку?

— Зараз?

— Таки зараз!

— Тето Мімо, а казочка? Я хочу слухати ще!

— Я зараз повернуся, Христуню!

М'який килим у коридорі глушив кроки і слова.

— Розумієш, отець погодився дати парохіяльну залю, обіцяв, що заповість про Листопадове Свято в церкві, але з церковним хором, каже, ми повинні самі говорити, і це добра нам не ворожить... Каже, що вже знає, що з його людьми можна зробити, а що таки ні.

— І того ти перериваєш мені працю з дитиною в найбільше надійну хвилину?

— Тіточко, мені необхідний твій дипломатичний хист, бо йдемо зараз переконувати цілий хор, щоб таки співав...

— Як?

— Отець дав нам вільну руку—щоб ми самі їх переконували.

Я розумію його положення: він нікому нічого накидати не може.

Каже: "Такий тут звичай, що парохіяни мають свою волю в цих справах, і годі їм противитися".

— Коротко кажучи, шкода роботи.

— Не шкода. Ми теж парохіяни і теж маємо свого Волю!

Коли б нам навіть довелося полягти славно! Ходом руш!

— Ой, Ромку!

Вони зійшли вниз на залю.

— Бо що ви собі думаєте, що ви, скитальці, приїхали тут і будете нас учити?! То хто тут був уже сорок років тому, хто збудував і церкву, і "галю", і дім отцеві? Ми самі, власними руками! — і диригент Поль Мельничук показав свої жилаві та порепані долоні.

— А чи ви думаєте, що в нас того вашого Листопадового Свята ніколи не бувало? А певно, що було! Кум Дибайло може вам сказати! Зараз дев'ятнадцятого року, коли ще були отець Бойко, небіжчик... Ого, вас ще десь тоді і на світі не було!

— Ну, бачите, було; то чому б тепер знов не влаштувати? — настоював Роман.

— А тому, що, не вам казати, що ми, цілий хор, маємо робити!

Нас тут багато, аво, ті молоді то навіть не можуть говорити по-українськи, тільки що співають, бо то для Церкви. Але що вони мають до Листопада?

Міма розглядала підмальовані лиця дівчат, і по її душі віяло холодом. Вона хотіла вже сіпнути Романа за рукав, щоб залишив зайву балачку, коли нараз сталося щось непередбачене: серед байдужих лиць виділилося одно. Елегантний молодець виступив перед хор.

— Я хочу сказати, — почав він ламаною, шепелявою українською мовою, а потім таки перейшов на англійську, — я хочу сказати, що я народився в цій країні, але мене мама навчили ходити до церкви, співати в хорі і належати до братства. Я люблю співати, ми всі любимо співати, то чому не співати, коли нас просять? Якби це було щось зле, отець не дав би був їм церковної залі!

— Волтере, престань говорити таке! — гукнув хтось іззаду.

Хор зашумів. Молодця то заговорювали, то він таки змушував усіх слухати його. Молодші розмахували руками, а старші зібралися кругом Мельничука і півголосом нараджувалися. Вкінці Мельничук стукнув батutoю об пульт і заявив:

— Вел, а якби ми навіть захотіли співати, то хай мені містер Тополя скажуть, з яких то нот того співу вчитися?

Міму обкинуло жаром, але Роман не давав збити себе з пантелику:

— Нот покищо не маємо, та я їх випишу з Нью-Йорку. Поки що ж будемо співати пісні, що їх всі старші напевно знають. А на чергову пробу перепишемо латинкою слова потрібних пісень...

— О, я перепишу через кальку на машинці в батьковій канцелярії! — підхопив той молодець, що перший погодився співати на святі.

Отець вбіг до кухні з таким розмахом, що пані Боринська трохи не кинула від несподіванки пляшки з сметаною.

— Мілю, ти чуєш?

— Що, серденько?

— Церковний хор співає "Не пора!" Бравий хлопець той Тополя — шкода, що наша Христя така ще мала!...

— Христуню, принеси мені цукру зі спіжарки! Ой, Васильку, хто ж таке при дитині говорить?

Отець Боринський спустив винувато очі.

— Таж я нічого, Міленько, але скажи сама, що ж інакшого можна сказати про людину, що, пане добродію, переговорила нашого Поля Мельничука?!

— Місис Дибайлиха, як я вам щось скажу, то аж забудетеся!

— А що, що?

— Е, дайте кводра за добру новину!

— Ну, дам дайма!

— Моя новина і зеленого варт! Волтер Коцюба залюбився в вашій Мері.

— Жартуйте, здорові, місис Лозова! Той погребника Коцюби син?

— А що ж той з Весту?

— Ой, що ж би я дала за те, місис Лозова, аби це була правда!

Та мені та Мері (я вам не хвалюся!) як рідна дитина! Таке і добре, і тихе, і яку мені серветку на стіл вишила, що у вітальні!

— Або ви що, місис Дибайлиха? Хіба я вам коли неправду казала чи що?

— Та ніколи, кумонько! Але то таке щастя, що мені вірити страшно! Та Коцюба сам їздить "кадиляком", а Вольтерові другого на Різдво купив... А той бойсина, що, то знаєте, мою Мері все кличе...

— А ви що, питали Терещиху?

— Та питала під церквою тамтої неділі. Він, каже Терещиха, води нікому не закаламутить, але бідний такий! Не то ні цента на книжечці не має, але каже, як вона часом з жалю бере та й кине і його білля до машини, як пере, то каже, самі діри та лати...

— Ну, бачите, а як Волтер дістане бізнес по старому Коцюбі...

— Щоб лиш Мері його хотіла!

— Е, як не схоче! А чого ж вона до церковного хору записалася? Там, де Волтер співає.

— А правда, мій старий казав! Але там і той Терещишин є, і ще дочка того, знаєте, скитальця, що то такий вчений і що при шнурах працює...

— То що з того? Ваша Мері не дурна, самі побачите!

— Так, будь ласка, на черговий тиждень напишіть, скажімо, коротеньке опрацювання цієї теми... Воно ж само по собі цікаво слідкувати за тим, що розуміли наші предки під словами, що на них маємо сьогодні точно окреслені дефініції. Власне "державна" — це в тодішньому значенні власність одного володаря, а все ж таки добре розгляньтеся в матеріялах (поділіться ними по дружньому, мені ж годі їх переписувати двічі рукою). Ви

побачите, що й тоді було вже поняття патріотизму, не тільки в розумінні вірності володареві, але й "землі руській". Було навіть зрозуміння інтегральності цієї землі, я б сказав, як поняття вищої ідеальної вартості, незалежно від того, що володіли нею навіть різні володарі, як ось у словах ігумена Данила... Раджу вам заглянути теж до Грушевського. Це просто прекрасно, Романе Євгеновичу, що у вас є Грушевський! Бачите — дехто віз золото, зашите в одяг, а ви ось роздобули та перевезли через океан таку дорогоцінну книжку. Там багато пишеться про значення віча. Можете, звичайно, згадати і про Захара Беркута, хоч, на мою думку, це куди більше підходить до історії літератури, бож письменникові не обов'язково додержуватися історичної правди. Тобто вісток, що їх можемо ще сьогодні роздобути з доступних нам джерел... А знайти чисту правду — це завдання дуже нелегке, хоч тим почесніше і вартє труду.

— Та ми заговорились, а вже давно одинадцята минула. Отже дуже прошу вас на другу суботу, тільки аж на пів одинадцятої, бо Тетяна Гнатівна не встигає прибрати,

поки прийдете. Бачите, годі нам розпрощатися...

Міма та Роман дякували за лекцію і складали книжки, коли закрився в кімнату Всеволод і щось пошептав Мімі. Міма кивнула головою і пішла в "дитячу".

— Ну що, Всеволоде, готовий у школу?

— Завжди, таточку!

Професор променів на radoшах.

— Ось бачите, Романе Євгеновичу, мені на душі так, як колись було, коли я мав в інституті перед собою з сотню студентів. Та де ж це решта?

— Ну, Тамара ще перед дзеркалом, — кинув Всеволод з погордою.

— А Орест?

Ореста не було...

Міма застала Тамару перед дзеркалом у легенькій блюзочці з полтавським гаптом та з гребенем у руках.

— О, ти маєш таку чудову блюзочку! — щиро здивувалася Міма.

— Це мамина, але, Мімо-голубко, ви серйозно, що вона мені до лиця?

— Та звичайно ж! Знаєш, може бути багато одягів, що в них тобі непогано, але мало таких, що одягнеш їх і почуваш, що ти з ними — одне ціле!

— Аз цією блюзочкою, кажете, я — одне ціле? — зацікавилася Тамара.

— Так, вона у твоєму стилі. Тільки ж чи не буде в ній сьогодні холодно?

— О, ніколи в світі! Тільки, прошу, порадьте мені, як зачесати волосся? Де проділ? Посередині чи збоку?

— Щоб задержати стиль блюзки, випадало б посередині.

Треба відчесати волосся від чола і схопити стрічкою—тоді буде, неначе це в тебе коси... Ось дай стрічку! — і Міма з повагою знавця взялася за діло.

Вкінці Тамара повернула голівку перед дзеркалом:

— Чи буде мені так гарно?

— Краса, Тамарко, велика річ! Навіть найкращим одягом чи зачіскою її не наведеш! Вона мусить бути в кожному твоєму русі, кожному слові, кожному погляді.

— Мімочко, в нашій клясі дівчата чорнять собі вії. Як думаєте — чи з того буде кращий погляд?

— Найкращий погляд тоді, коли ти думаєш лише про те, що гарне...

— Знаєте, в мене є такий "Тін-ейджерс маґазін". Там чисто про все написано, але такого я там не читала...

— А ти читала "Марусю"?

— Н-ні...

— Шкода, що і в мене її немає. Напишу до товаришки до Чікаґо — може, позичить. Там прочитаєш про дівчину, що була справді гарна., без чорнених вій...

Прийшов Всеволод — сказати, що Ромко телефонував по Ореста і довідався, що Ореста сьогодні на лекції не буде. Отже час уже починати.

Тамара ще раз оглянулася в дзеркало і, залишившись, вийшла в другу кімнату.

Роман проводив Міму додому.

— Ти знаєш, чому Ореста не було?

— Ні!

— Пішов глядіти на змагання навкулачки. Пані Боринська була дуже здивована, бо не знала, що він мав іти кудись інде.

— Значить, нічого не казав про це навіть в хаті!

— Так виглядає.

— Твоя вина! Хто ж завів конспірацію разом з отаманом Волею?

— Не кривдь неповинно отамана! Звичайно, він не повинен був казати, що отаман дав наказ учитися про Україну в сивоусого характерника; але сказати, що ми умовилися зустрітися у Рябенків — це був навіть його обов'язок!

— Видно, що це надто складне для нього!

— Я ж це їм вияснював — як на лопаті!

— А він так зрозумів, що пішов глядіти, як люди обтовкають один одного!

— Не будь злослива! Професор трохи не плакав. Каже: "Думав — школа буде, а тут, мов на глум — тільки своїх власних дітей учитиму!"

— Сіромаха!

— Та пожди — ще прийде коза до воза! А ти ще подумай, які вірші будуть говорити діти на Листопадовому Святі? Це не штука, що хор співає; це, правду кажучи, ще дуже мало...

— А звідкіля ж я маю знати?

— З голови. Усним переданням...

— В цілості нічого не пригадую, а за точність текстів, що їх знаю, ніяк не могла б ручити...

— То давай монтаж з уривків... На тлі пісень, під настрій...

— Коли перестанеш мені перешкоджати своїм обговоренням, то, може, щось і надумаю...

— Думай, тіточко! Бажаю успіхів...

Дорогий Довбуше!

Гарне Ти мені завданнячко поставив, а от, тобі наперекір, після довгих старань, вдалося мені його таки розв'язати. Шукав я чи не шукав, досить того, що таки віднайшов того твого Івана. Виходить, що він таки одна людина. Називається Іван Більчук, зі Львова. Відповідає всім Твоїм даним і шрам з-під Б. має на лиці.

Не знаєш, хлопче, кого шукав! Хоч чував про нього напевно: полковник Хмельницького, що про нього ми (тямиш?) залюбки пісню в бункері співали. А взявши далше від Хмельницького, а ближче до наших часів, то Тобі відомо, ким комісарші большевичат страшили!

Дорогою сюди, в Моравії дістав кулю в легені і того тепер лежить, бідолаха, в Гавтінту. Лікарі кажуть, що його може врятувати тільки велика і дорога операція...

Коментарі, мабуть, зайві: додумай сам, коли недарма сидів зі мною в старшинській школі!

Подаю його адресу і раджу: поспішай...

...Роман стояв при вікні і корчіжно стискав обома руками лист Вуйка Бурмила. Думки кидалися безпорадно.

На руці мав годинник, вартий не більше, ніж п'ять долярів, на столі лежали книжки, що тут придалися б хібащо мишам на поживу, бо хто ж їх взагалі зумів би відчитати?

А там (він виразно чув!) шуміли смереки... Сам полковник Нечай! Легенда гір...

Роман кружляв кілька хвилин по стрішку, опісля надягнув плащ, тріснув дверима так, що аж одна завіса виламалась, і побіг до отця Боринського.

— Та-а-ак, Всеволоде та Орку, стійте ж справді наструнко, як годиться воякам! Тим часом візьміть у руки парасолі, щоб ви призвичаїлися, як держати на сцені кріси. Ага, Всеволоде, щоб я не забула тобі сказати! Зараз після проби зайди до паніматки, вона хоче тобі ще раз примірити однострій.

— А тепер ви, листочки, вбігаєте на сцену. Хлопці, ви біжіте за Христею, а за вами Славця... Славцю, де ж ти?

Михайлишинова гладила волосся донечки:

— Та йди, Славцю, як цьоця каже! Ади, цьоця дасть цукерка!

Славця поклала пальчика в ротик і боязко держалася маминої спідниці. Михайлишинова запопадливо поправляла прим'ятого "метелика" на голівці дитини.

— А як же, панночко, вона піде! Вона в мене добра дитина...

Кажу їй: до газу най-най не пхайся! — то абисте просили — не рушить курка.

Михайлишинова ще витерла Славці носика — і нараз Славка доклала свою лапку у простягнену Мімину руку.

— Ходім, Славочко, до дітей. Будемо всі разом танцювати, добре? — і обидві манджали вже на сцену. Тим часом Борисик і Богдасик скакали раз-по-раз з підвищення на підлогу і раділи, що це викликало такий гуркіт.

Врешті всі вже стояли за сценою, і Міма дала знак Мельничукові. Хор заспівав мурмурандо "Як з Бережан до кадри".

— Христю, не спіши, бо Богдасик не встигає за тобою! Славочко, не скачи, а біжи такими дрібненькими, рівненькими крочками! А тепер крутіться на місці. Не дуже скоро, щоб голівка не закрутилася! І так легесенько — так, як вітрець несе зів'ялі листочки. А тепер всі клякайте на праве коліно... Ні, не те! А котрою ж рукою хреститеся?

Всі підняли праву руку, тільки Славочка — ліву. Михайлишинова аж підбігла до сцени:

— Славунцю, та не цю! Тамту другу! Скоренько цю спусти, а другу піднеси — так, як кажеш "Па, Бозі"! Бо то знаєте, пані Рощукова, вона в мене дуже розумна дитина! Аж дивіть, її паннунця до представлення взяла, таку маленьку ще! І каже — їмоць

будуть самі їй якийсь там стрій шити... А я маю ще вшити народній одяг. Вже ходила до Шварца шукати стрічок та штучних квіток. Щоб лиш мій старий грошей дав, а то, що заробить, зараз до сальону несе, а ти хоч гинь з дитиною...

Рощукова співчутливо хитала сивавою головою.

— Е, ви місис Михайлишин, не журіться! Я вам дам той стрій, що моя Ена носила, як ще мала була. Як то знаєте, їх ексцеленцію Кира витала... Геть і спідницю в кратку, і жупан мала, і вінок на аксаміті.

— Бог би вам заплатив, пані Рощукова! А то мій певно знов бив би, якби почув, що я гроші на стрій видала!

— Або мені це що шкодить? Таж і так моя Ена вже з нього виросла, а на свою Беверлі не одягне його... Якраз тепер був би добрий на неї! А то не найс, каже, та й ніхто тут такого не носить... Та що, знаєте, за німця якогось видалася, хоч він ніби і доктор... Та й все вже не так.

— Прошу ще раз, пане Мельничук! А ви, листочки, добре вважайте, щоб гарненько простелити доріжку Споминові. На концерті матимете в руках уже правдиві листочки та розсиплете їх по сцені, а тапер лиш так наніби... А ти, Тамарко, будь готова!

Прошу...

Листочки клячали вже цим разом справді всі на правому коліні, а поміж ними вийшла на сцену Тамара. Держалася просто, а золотаве волосся вилося аж на рамена.

— Ой на дубах золотіє листя,

Йде шляхами спомин у намісті

— дзвеніло її сопрано у півтемній залі.

—Хтось нам шепче казку про дні слави...

Запанувала мертва мовчанка.

— Ромку!

—Що, прошу? — схопився Роман, немов його зі сну збудили.

— Ромку, та йди на сцену! Тобі вже час вставати з могили!

Через хвилину Роман уже "позбирався" і святочно говорив:

Смерти той не знає,

Хто за Вкраїну умирає!

Десть на бічних кріслах захлипала Михайлишинова.

Хор розходився. Хто домів, хто до сусідньої кімнати на пиво. Роман подав Славку просто зі сцени в руки Михайлишиновій. До Міми підступив Волтер Коцюба.

— Міс... міс Мері... В "Прері-гавзі" дають дуже гарний фільм!

Міма глянула на нього здивовано.

— Міс Мері, ходім разом у кіно...

— Що, прошу?

— То я вас прошу — ходіть зі мною в кіно. Не турбуйтеся — я маю вже квитки...

Волтер мав бездоганно гладке сіре убрання і блискучу чуприну.

— Дуже дякую, але я зараз мушу шити з панею Боринською одяги для листочків.

— Ну, що там листочки?! Ходім!

— Дякую, я справді не можу сьогодні!

— То колись іншим разом...

— Тето Мімо, Борисик волочить мого Івана за ногу по сходах!

Тето, Іванові дуже болить!

— Йду, Христеню! Пробачте, пане Коцюба! — і Міма, щаслива, погналася рятувати лялика.

Волтер Коцюба пошкрябався в потилицю.

Після служби Божої всі стояли, як звичайно, громадками під церквою. Це була найкраща нагода людям, щоб зійтися та наговоритися досхочу. А до того миле було останнє, мабуть, тепло цього року.

Кругом старшого брата, Майка Рощука, зібралися всі старші і поважні громадяни, а він провадив:

— Або я що, хвалитися буду, чи що? Прийшли до мене отець з тим хлопчиною, що на пана вчиться, просять, що, кажуть, дуже треба грошей на операцію якомусь скитальцеві... То я книжечку з кишені, виписав чек і дец-ол! Ще й так досить у мене в банку лежить! Тільки кажу, отче, мене там не називайте, але в церкві людям таки скажіть, що я зробив, най знають і беруть собі примір з мене.

Роман патрулював під дверима парохіяльної канцелярії, куди пішла Міма, щоб якнайшвидше вивести її з-під церкви.

— О, бачите, панно Мімо, це мені дуже подобається, пане добродію! Десь ви мусіли добре над цим рушником насидітися!

— Та нічого, це така дрібничка! — спаленіла Міма.

— Гарна дрібничка, пане добродію! Таж я знаю, бо моя жінка теж дома вишивала. Скільки то в нас було і портьер, і подушок!

А в церкві які красні фелони були, а корогви! Та що, було три дівчини до послуг, а ще одна господиня, то був на все час! А тут, бідна, ще мусіла донедавна і працювати, а ще й так і дітей обійти і прибрати... Не так воно й легко! А в церкві — мов і там чужина! Ваш рушник буде перша, пане добродію, українська вишивка в церкві! Думаю, найліпше прикрасимо ним образ Матері Божої Неустаючої Помочі.

— А хіба не можна б доручити сестрицтву, щоб прикрасили церкву вишивками?

Лице отця потемніло.

— Ви не розумієте, панно Мімо, того, що тут не Галичина!

— О, я розумію, але якби так спробувати... Пані Рябенкова має чудові взори і певно радо повчила б сестриць.

— Ну, ну, що ви там, молоді, ще не видумаєте...

— Ви ж самі казали, прошу отця...

Але отець був так виразно незадоволений, що Міма прихапцем попрощалась і пішла. Та, видно, ця неділя була під якоюсь поганою зіркою, бо на коридорі переловила

Міму пані Боринська і з якимсь, як виглядало, не надто прихильним наміром завела її до сальонику на канапу:

— Панно Мімочко, я вас і пана Тополю дуже ціню, я переконана, що ви бажаєте добра нашим дітям...

— Пані добродійко, хіба щось...

— Та ні, ні, я знаю, що ви це все з доброго серця, як то моя бабуня казала... Але подумайте, що сталося: прибігає до мене вчора до кухні Борисик, з носика тече кров!

— Ой!

— Та таки справді тече кров! Я що лиш одягнула його була ранком у синеньку сорочинку в горошки, — а вона вся в крові.

— А тобі що, кажу, дитинко? —

— Богдась дав мені по носі!

— А то ж чого?

— Бо мусів: така гра була!

— Та яка гра?

— Ми її в дубі на городі найшли! А хто не вгадає, той дістане буквою по носі!

— Я, знаєте, панно Мімочко, люблю дійти в кожній справі аж до самого дна. Отже дивлюся, а ті букви повитинані з барвного картону. А я вже й сама думала, чого це хлопці були останнього тижня такі спокійні, а в Богдасика носик теж щось ніби підпух... Де ж їм, таким маленьким ще, завертати голови азбукою!

— Пані добродійко, вони, як на свій вік, дуже гарно умово розвинені діти! — здобулася врешті на оборону Міма.

Пані Боринська злагідніла:

— Алеж ні, мені лиш важливо, щоб діти собі носів не розбивали... Бо це вже мені кілька парохіянок казало, що як на п'ятий рочок, то Борисик і Богдасик дуже розумні діти!

Роман ждав і ждав під церквою, а тим часом з парохіяльної канцелярії вийшла голова сестрицтва, Флоренс Нагнибіда. До неї збіглися всі сестриці.

— Ну, і що отець казали?

— А, не питайте! — і голова витерла сльозу крайчиком хусточки з рожевим мереживом. — Не хочуть навіть слухати про Гелов-інденс, хоч я їм казала, що з того гроші будуть. Якийсь мені рушник старокрайовий під ніс тичуть, кажуть, що краще б сестрицтво їм фелони та фани повишивало...

— А ви що на те, місис Нагнибіда?

— А я їм кажу, що з того нічого не буде, що ніхто не має часу.

— А вони що?

— А кажуть, що в старім краю люди від сходу сонця на полі робили, а таки, кажуть, церква ціла вишита була. А тут, кажуть, церква пуста, не пізнати навіть, що за люди в ній моляться!

— А ви що?

— А я кажу, що я сама два свічки уфундувала, а вони як не почнуть сваритися!

— Ой так, так, — спочутливо кивала завітчанним капелюхом дячиха Савуракова.

— Алеж то треба святої терпеливості, щоб тебе діждатися!

— Та я лиш носила той рушник отцеві.

— Котрий "той"?

— Та той, що вишила за твій Збруч!

— Збруч?

— Забув? За опону і цвяхи!

— Ага, вже щось пригадую! Ти золота, тіточко! Тепер твоє громадське сумління вже зовсім вибілене.

— Не смійся! Але, до речі, — хто і кому допоміг, що то отець йому аж цілу проповідь присвятив?

— Проповідь? Ага, так... Я не знаю...

— А я думала, що ти щось мав із тим до діла.

— З якої речі я?

— Мені так здавалося.

— Ні, я ні! І взагалі не люблю такими справами цікавитися!

Хтось комусь дав, то добре зробив, але розпитувати всіх і вся про подробиці — це пахне бабськими плітками.

— Ромку, чого ж ти зараз сердишся?

— Та ні, я не серджуся, тільки... Вибач, якраз їде мій автобус, а завтра маю іспит з німецьких ідеалістів.

Роман погнався за автобусом, а Міма, сумна, попленталася додів.

Шановний Друже!

Не знаю, знайомі Ми з вами, чи ні. Та дізнався я від товариша Вашу адресу і хочу щиро та дружньо стиснути Вашу руку. Я теж знаю шум лісу і слухав колись його казок...

Роман перекреслив "казок", написав "легенд", погриз другий кінець ручки і писав даліше:

Багато я чув про Вас і сповнений пошани до Ваших вчинків. Тому не дивуйтеся, що мене зацікавило Ваше становище. Мій товариш поінформував мене про Ваше положення...

Перекреслив "положення". Виходило, що легше було роздобути тисячку доларів у Майка Рощука, ніж написати супровідний лист до неї. За вікном сутеніло. Замінив "положення" на "недугу", і вийшло так:

Мій товариш поінформував мене про Вашу недугу, про необхідність операції і зв'язані з нею кошти. Тут, де я живу, знайшовся добродій, що згодився дати потрібну суму. Пересилаю її Вам. Не протягайте з операцією!

Я самітній, як і Ви. А тому мені не важко вчутись у ваші думки. Хочу, щоб Ви знали,

що в кожную хвилину думаю про Вас. Ваш Роман Тополя!

Обтер з чола краплини поту, хоч на високу температуру на стрішку не можна було нарікати. Навпаки, вітер продіставався всіми щілинами. Заадресував листа і, йшовши на виклади, вступив на пошту, щоб купити міжнародні купони на відповідь.

Лист моргнув останнім різком і заховався у скринці. Роман не міг вдержатися, щоб не вишкірити зубів "лянченетті", що цього вечора осталася в межах абстрактного, і пішов у залю, де мав бути іспит, щоб ще раз переглянути свої виписки з "Промов до німецької нації" Фіхте.

— Дивися, Христуню! Цей листочок можна підійняти! Він такий великий і золотий! А гам аж ціла гора таких лежить. Тільки не бери заболочених, бо з них ніякої користи. А ці малесенькі, червонясті будуть Тамарі на віночок.

— А я буду мати віночок?

— Ні, вам пошіє мамуся шапочки з оцих великих, кленових листків.

— То чому Тамара матиме вінок?

— Бо вона буде представляти Спомин.

— А що це спомин?

— Це така казка, що її мати-Україна розказувала своїм донечкам восени.

— А ти її знаєш?

— Знаю...

Міма раз-по-раз схилялася і збирала шелестячі листки на доріжках міського городу.

— Але розкажу її тобі аж тоді, коли будемо мати досить листків. Нам треба їх багато-багато: понашивати вам на одяги, і ще маєте їх розсипати і сцену прикрасити... А там десь нас уже всі ждуть.

Вітрець ніс їм листки просто в руки. Засвічувалися ліхтарі.

— Тето Мімо, а тепер уже буде казка?

— А досить буде листків?

— Дивися, тето, моя торба вже така важка!

— Дай — понесемо разом! І слухай: в землі українській був город Лева...

— Такого, як я в ілюстрованому магазині бачила? З гривною?

— Ні, Лев називався колись давно український князь, що для нього його батько збудував цей город. А що люди в ньому були завзяті і хоробрі, мов леви, тому його й назвали Львовом. І раз прийшла ніч, коли то вороги люті хотіли накласти ярмо на город Лева.

— Яке ярмо?

— Таке, що хотіли заборонити його мешканцям і говорити, і співати по-українськи, і вчитися по-українськи. Хотіли закувати їх у кайдани і позамикати в тюрми.

— А чому?

— Бо вороги були недобрі.

— То я їх не люблю!

— І ніхто з українців у городі Лева їх не любив. І тому в ніч, коли мали прийти вороги, українці самі зайняли все місто.

Поставили всюди своє військо, щоб боронило міста, а на головному будинку, на ратуші, повісили український прапор.

— Синій, як небо, і золотий, як українські поля. Коли ж другого ранку зійшло сонце, то всі побачили, що Львів був український!

— Ой, як гарно!

— Але вже з полудня вороги почали наступати. І тоді почалися важкі бої. Хто лиш міг, ішов помагати нашому війську.

І між ними був хлопчик, називався Михась...

— Чи був він великий? Такий, як Богдасик і Борисик?

— Більший трошки...

— Такий, як Орест?

— Десь такий. Йому дали шапку-мазепинку, таку, як Орест завтра матиме, і кріс...

— А знаєш, тето, Орест так гарно вистругав і помалював назавтра кріси з дерева, що аж татусь похвалив!

— Але Михасеві дали правдивий кріс, такий, що з нього можна стріляти. І казали стояти на стійці під ратушею там, де два леви, витесані з каменя. Стояв Михась годину, дві...

— А чому він стояв?

— Він мав сторожити, щоб вороги не ввійшли до ратуша. І не вільно йому було йти з того місця, поки хтось не прийде його заступити. Так і стояв Михась, вірний наказові. Віяв осінній вітер, і Михасеві було дуже холодно. Почав падати дощ, і Михась промок до нитки. Настала ніч, стало темно і страшно.

— А Михась не боявся?

— Боявся, але не втікав, бо знав, що коли б утік, вороги могли б напасти наших неприготованих... Настав ранок, і Михась був дуже голодний.

— Тето, але це лиш казка, правда?

— Ні, є справді на світі такі люди, як Михась.

— Хто?

— От хоч би наш Ромко, або, або...

— Тето, не помагай мені нести моєї торби! Я сама поспробую!

— Добре, а коли втомишся, я знов поможу.

— А хіба Михасеві хто помагав?

— Ні, Михась стояв сам, зовсім сам. Аж побачив, що на площу виходять якісь вояки. Думав, що це наші, але це були вороги, бо наші мусіли вночі відступити і ніяк їм було забрати Михася зі собою.

— І що далше?

— Вороги вбили Михася, бо їх було багато...

— Тето, позич мені хусточки! — Христя підтягала носиком. — А тоді жалібно загудів вітер і заплакав дощ по Михасеві. Почали вони радитися, як би вшанувати його

пам'ять. І наносили багато-багато листя і, немов золотою наміткою, покрили ним тіло Михася...

Під ногами шаруділо листя. Христя стиха постогнувала під вагою торби, але не казала нічого.

У залі під церквою було світло і гамірно. Роман стояв на драбині на сцені і прибивав на тлі килима Тетяни Гнатівни великий золотий тризуб. Тамара корчієно держала драбину і переконувала Ореста та Всеволода (а, може, й себе саму):

— Бо я мушу держати драбину. Вона така хитка, така непевна... Роман може дуже легко втратити рівновагу!

Богдасик і Борисик стояли перед сценою і, показуючи пальчиками, відчитували золоті букви кругом тризуба:

— Оце "л", а це "н".

— Неправда, це "и"!

— Ні, це "н"! Ти дістанеш по носі!

— Це "и", а потім "с", а мама казала, що по носі бити не вільно! Сходилися вже й хористи на пробу.

— Міс Мері, де ж ви так довго були? — прискочив до Міми зараз біля дверей Волтер Коцюба.

— Я вже хотів виїздити по вас кадильяком! — О, ви певно і декого небуденного стрічали! — озвався Роман з драбини, обернувшись до них.

— Ой, Ромку, ти... ви впадете! — заголосила Тамара. — Вважайте ж, прошу!

— Стрічати — не стрічали, але що він сьогодні тут близько — це певно! — відказала повагом Міма і, ніби ненароком, поклала на землю біля драбини свою торбу. З неї ринули на долівку золотим потоком листки...

— Ой, Тамарко, допоможи мені! — розвела Міма безрадно руками.

Тамара кинулася збирати листки, і нараз їй попало в руки щось біле.

— Я щось найшла, є, я щось найшла! — вигукувала Тамара, одночасно поглядаючи скоса на Романа. Прибігли хлопці; Борисик і Богдасик теж хотіли торкнутися того "чогось". Всеволод розпучливо давав Тамарі знаки рукою, мовляв, це ж таємниця, не треба кричати.

— Григорій Квітка-Основ'яненко: "Маруся"... Всі збилися в кутку.

— Ромку, це книжка! Татко нам про неї розказував! — зрадів Всеволод.

— Мімочко, це та, що... знаєте? — Тамара значуще моргнула до Міми.

— Пожди, хай я погляну! — авторитетно заявив Всеволод.

— Дивися, Всеволоде, але добре дивися! — підказав Роман напівпошепки.

— А хіба що? — зацікавився Орест.

— Тето Мімо, щось буде?

— Я нічого не бачу! — скривився Орест.

— А я бачу! — завертілася Тамара. — "Р" у слові "Григорій" та "а" в слові "Маруся" обведені олівцем. Маєш, Всеволоде, ти це вмієш читати!

— А, може б, ти, Тамаро?

— Ви хочете, щоб я читала? То я спробую...

Обведені олівцем букви дали такий наказ:

"В сьомій ранком, завтра бути на розі Лінден-вулиці біля криниці. Кличка: "Львів у наших руках".

Отаман Воля.

— Ромку, вже є! — зраділа Тамара.

— Чи вже всі про це знають? — спитав Роман ділово.

— Як, то ми справді завтра, в сьомій ранку... — занепокоїлася Тамара.

— Всеволоде, чуєш, це щось мов у Шерлока Голмса! — зрадів Орест.

— Так, видно, хоче отаман, — коротко пояснив Роман.

— То я... я не прийду! — майже вигукнула Тамара. Всі замовкли від несподіванки, а на обличчя Романа насунулася хмара.

— Чому, Тмарочко? — силкувалася на спокійний тон Міма.

— Бо в дев'ятій маю пробу у школі і, якщо піду з вами, то спізнюся. Крім того, — як мені співати, коли змерзну? Можу захрипнути...

Знов мовчанка впала оливом на всіх.

— А я піду! — заявив Всеволод.

— І я піду! — повторив Орест.

— І ми підемо, правда, тето?

— І ми, і ми! — перекикували один одного Борисик і Богдасик.

— Значить, всі ідемо! — Роман змірив усіх поглядом і рвучко обернувся на закаблуку:

— Пане Мельничук, прошу дуже, ми готові починати пробу!

Тамара мала весь час "ображену міну", а Роман не поглянув на неї ні разу — навіть тоді, коли вона його "вичаровувала з могили"...

Світла світилися ще тільки на сцені, а решта залі потонула в півсумерку. Тамара і Міма сиділи на долівці й держали на колінах грубу гірлянду золотого листя, що її вони продовжували з обидвох кінців. Христя складала листки в китички і подавала то одній, то другій.

— Тамарко, не забудь взяти книжку зі собою додому!

— Добре... (дуже неохоче).

— І завтра ранком тепло одягнися!

— Мімочко, я ж не прийду! Професор казав мені, щоб я шанувала свій голос.

— Навіщо?

— Ну, як же ви, Мімочко?! Таж я незабаром виступати буду перед слухачами...

— Дуже радієш цим виступом?

— Та звичайно ж! Вже і сукні підібрали мені! Вони всі такі добрі!

— А знаєш, Тамаро, коли найбільша радість?

— А коли? (Вона таки зацікавилася).

— Тоді, коли ти сама по добрій волі зумієш вибрати те, що краще!

— Як це так?

— А от: підеш на пробу, виступатимеш, надягнеш сукню, будуть тобі плескати чужі люди — от і все.

— Так хіба ж є щось краще?

— Є — коли ти зумієш встати ранком, прийти разом із нами. Ми ж твої і всі будемо тобою радіти. Ми не могли б без тебе...

— Всі не могли б?

— Всі не могли б! (Міма поклала наголос на "всі").

— Так я... я не знаю... Тільки от щоб не захрипнути!

— А ти хіба не знаєш, Тамаро, як Михась стояв всю ніч на дощі і не... не захрип!? — вмішалася нараз Христя.

Міма стиха наспівувала "Видиш, брате мій". За нею почала підтягати і Тамара...

Ранок зціпив місто приморозком, і кроки Міми гучно лунали порожньою вулицею. З-за рогу, біля костелика, там, де викладена з грубих камінних брил криниця з двома дельфінами, появився Роман.

— Стій! Кличка?

— Львів у наших руках! — Міма проясніла.

— Дай Боже дожити! — і Роман пришпилив їй до вилоги плаща листок із написом: "1.XI. 1918". — А тепер ховаймося за ріг і ждімо на решту!

— Ой, чи тільки діждемося?

— Ну, чого ж, я говорив вчора з обидвома батьками. Отець казав, що дуже радо і сам поїхав би, якби не те, що має парастас, а професор висловився так: "Звичайно, чуттєвий момент у вихованні незвичайно важливий. Бажаю успіху в експерименті".

— Цссс...

— Стій, кличка?

— Львів у наших руках! — продзвенів радісно голосок Тамари. Позад неї розблисли окуляри Всеволода.

Згідно з вказівками отамана Волі, поїхали автобусом до замиського парку, на останню зупинку, де вже починалися пустарі і дебри. Водій не розумів, чому всі вони, навіть ці два найменші в червоних шапочках, сиділи так тихенько, дарма що вони були самотніми пасажирами. Він, звичайно, не знав, що так хотів отаман...

Автобус від'їхав, і тоді Роман виструнчив усіх в одну лаву. Отаман наказав шукати скарбу. Орест приглядався хвилину корінню дерев, а потім витягнув звідти щось завинене в папір.

— Хто вчинив найкраще діло, той розвине скарб!

— Христя вчора несла сама велику торбу з листям...

Роман мовчав.

— А Тамара пожертвувала пробу до прилюдного виступу в школі, щоб виконати свій

обов'язок, — докінчила Міма.

— Христя і Тамара, прошу розвинути!

— Ой, це ж український прапор! — і Христя припала устами до синяви, що велично лягла на її тремтячі ручки.

— В цей день, в річницю Великого Зриву Першого Листопада, ми вийшли на самоту, щоб у серцях своїх спитати себе: чи варті ми тих великих предків, що не жаліли навіть і свого життя, щоб визволити наш нарід з довговічного ярма ворогів? І коли сьогодні, незважаючи ні на холод, ні на ранню годину, всі ми зуміли виконати наказ отамана Волі, то це знак, що ми вільні і що дух рабства не торкнувся нас. Це знак, що ми вірні далекій Батьківщині. І, якщо вона має таких дітей, то діжде ще ранку, коли то зійде нашому народові ясне сонце...

Роман говорив і дивувався, чого це по всіх обличчях грало рожеве проміння.

Зрозумів аж тоді, коли скінчив і обернувся: над сірим обрієм зійшло за його плечима червонаве, променисте сонце...

Міма сіла на крісло за сценою з почуттям блаженної знемоги. Після отцевої проповіді того ранку заля була повнісінька людей, навіть таких, що "приженилися" і не розуміли взагалі ні словечка по-українськи.

Скарбонка при вході (під заздрісною охороною Волтера) вже навіть не дзвонила і давала всі надії на добрий початок бібліотеки. Хор співав прекрасно.

Міма добирала щонайприступніших слів — і під час її доповіді в залі тихо, як маком засіяв. Але чи дійсно вони розуміли те, що хотіла сказати?

А тепер лунав зі сцени трохи тремтячий голос Всеволода:

А як ішов на вошу син,

А кучері мав, начелен...

Міма вже навіть не журилася, чи точно вона пригадала була весь вірш.

Перед нею спинився Роман з білою хусткою в руках.

— Мімо, рибко лабата, перев'яжи мені, будь ласка, якимось по-людському голову до інсценізації. Там, в одягальні всі мами при роботі і навіть нема кому поглянути, чи добре.

— А червону крейду маєш?

— Вже трохи помазав нею хустку, та, здається, замало видно буде. — І Роман заходився завзято розтирати крейду по полотні.

— Знаєш, яке враження викликала твоя доповідь?

— Мені здається, навіть незле...

— Ні, не зле! Тетяна Гнатівна почула, як Нагнибіда говорив Дибайлові: "А то десь мусіло грошей коштувати, поки вона на таку мудру вивчилася"!

Міма вибухнула сміхом.

— Тепер можеш в'язати.

— Хіба думаєш — цього діла я не знаю?

— Якраз тому і звертаюся — як до фахівця.

Міма піднесла хустку Романові до чола — і нараз майже зсунулася на крісло, сховавши лице в долоні.

— Мімо, що тобі?

Тихо.

— Мімо, тобі погано?

Її плечима пройшла дрож.

— Мімо, та держи себе в руках!

Вона м'яла поміж пальцями пасма свого волосся. Поклав їй руку на рам'я, а голос зазвучав так, що не можна було не послухати:

— Мімо, скажи, що тобі! Інакше я буду вважати себе винним!

Вона поглянула кудись у безмежне.

— Якби... якби я могла була перев'язати йому рану...

Лице стужіло, і вона вже знов була десь далеко. Роман вибіг в одягальню і трохи не збив з розгону малої Славочки...

Пані Рябенкова та Боринська припинали останні листочки до спідниці Тамари. Борисик і Богдасик стояли пухнасті, золоті і врешті на хвилину бодай знерухомілі в шелестячих костюмах з листя.

Роман присів біля Славочки і почав їй щось півпошепки вияснювати.

З сцени пролунало:

Отут Христос, там Божа Мати,

На кілочку висить шапка,

Розбита скалкою гранати...

У двері вскочив розгарячений Всеволод.

— Мамо, добре було?

— Чудово, Всеволодику! Ми тут все чули!

— А я вже думав: от-от і помилюся!

— Та куди ж там! Ваш Всеволод, пані Тетяно, взагалі такий розумний...

— Що це ви?! Цього вірша Ігор Павлович із ним товк та товк. Чи то при сніданку, чи при вечері, все: говори та говори... А тут не так патетично, а тут погано інтерпретуєш, а тут віддих нерівний. Поки таки не навчив.

— Бо ваш Всеволодик хоче вчитися, а що я наговорилося Оркові: та піди ж коли хоч раз у суботу, послухай, як пан професор вчить! А він не піде і вже! Це друге діло, що він, біднятко, дуже зайнятий у школі...

Міма сиділа нерухомо, аж дві пухкенькі ручки обвинулися кругом її шиї, і Славочка прошептала просто в ухо, дряпаючи її при цьому штучними квіточками:

— Цьоцю, не плач; я сказала цілий вірсік, тільки Борисик і Богдасик говорили голосно, а я тихенько... Цьоцю, я тобі скажу:

Я дитина українська,

Вкраїнського роду,

Українці — то є назва

Сла-а-авного народу...

Міма схопила Славку на руки:

— Дитино, таж ти ще не передягнена! А Всеволод уже скінчив деклямацію!

І помчала мерщій в одягальню, скидаючи на ходу з Славки червону корсетку...

Алея з двома рядами золотистих тополь ішла, здавалося, в безконечне. Так і треба було якраз Романові та Тамарі.

Як вони відбилися від старших і попали в цей кут парку, замість повертатися домів з Листопадового Свята, це важко було б в'яснити. Сонце несміливо всміхалося, а листки летіли беззвучно і якимось так урочисто. Шум міста не доходив сюди, і здавалося, що весь світ перемінився в цю одну тиху дорогу, призначену виключно для них.

— Знаєш, Тамаро, сьогодні такий великий, такий чудовий день! Не тільки тому, що люди тут вперше від тридцяти років знов почули "Ще не вмерла". Воно має своє значення — безумовно... Тут ми повернулися в часи перед Весною Народів, на це немає ради. Але в кожному початку є так багато можливостей. Тому я, правду кажучи, радий, що можемо починати ще раз. Та й при сьогоднішніх обставинах процес національного відродження може піти куди швидшими кроками, як ішов, скажемо, в Галичині сто років тому... Та я власне не про те... Скажи, Тамаро, як було тобі на серці, коли ти перемогла себе?

— Як то перемогла?

— Ну, коли ти собі сказала, що не підеш на пробу, а підеш з нами...

— Ну, то що? — Тамара зарожевілася.

— Я хотів би знати, як ти сама пережила цей тріумф? Бо це був тріумф, Тамаро, зрозумій це! Не лише тріумф твого почуття обов'язку над бажанням особистої слави, але й тріумф твоїх національних почувань. Хіба не було тобі добре на серці?

— Звичайно, коли ти говорив... Дуже добре!

— Воно не те, Тамарочко! (Роман взяв її обережно під руку). Тільки тоді, коли ти співала "Мережі", а я вийшов на сцену, я нараз усвідомив собі, що ти зі Слобожанщини, а я з Подністров'я, і що ми говоримо одними словами про те, що однаково святе для нас обох... Кажуть, що нема чого святкувати Листопад так велично, що він має значення лише для Галичини. Але воно не так: незалежно від того, де проявилася народня стихія у своїй повній натузі, це має значення для цілої нації... А Листопад такий глибокий своїм змістом, такий прекрасний своєю символікою: осінь, що несе в собі обіцянку весни. Це містерія, що її відчула навіть мала Славка. Я певний цього... їх руки були разом, у міцному стиску. — Тамаро, тоді, коли ми стояли обоє на сцені, я зрозумів, які ми близькі одне одному... Як заплели ми в романтику Листопада частинку свого власного буття... Тамаро, чому ж ти нічого не говориш?

Під їх ногами шелестіло листя.

— Тамаро, про що ти тепер думаєш?

Тамара ніяк не могла признатися, що думала, як то вона похвалиться у школі Долорес, що ходила на прогулянку з хлопцем...

— Тамаро, я ж розкрив тобі все, що було в мене у глибині душі... В його голосі бринів жаль, майже розчарування.

Тамара повернулася лицем до нього і сказала просто:

— Я тебе теж люблю!

Листопад снував невидне павутиння, і золоті тополі йшли двома рівними рядами в нескінченше...

— Міма?

— Ні!

— То поклич, будь ласка, Міму до телефону! (Сміх).

— Не покличу: вона дуже зайнята! (Сміх по той бік слухальця).

— А що вона робить?

— Виконує замовлення святого отця Миколая.

— По скільки за годину?

— Фе, матеріяліст! Отже, щоб ти знав: роблю гру для дітей.

Таку, що викидаються кубики з числами і посуваються по картоні стовпики...

— Ну і?

— Стовпики — це будуть козаки, що втікають з-під польської кормиги на Січ.

— Як?

— Та як уже їм поталанить... А картон — це буде карта степової України.

— Того ти і морочила професорові голову картою?

— Щоб ти знав!

— Ну й помисли в тебе!

— Дякую за добре слово!

— Та я власне хотів тобі сказати щось інше... Знаєш я... я залюбився.

— Вітаю Тамару!

Одну хвилину в телефоні було зовсім тихо, а опісля озвалося дуже непевним голосом:

— А... а ти звідкіля це знаєш?

— Бо Тамара щойно телефонувала до мене!

Слухальце в руках Міми заскакало від сміху.

— А бачиш, яка ти кохана громадська тіточка! Без тебе ніхто навіть залюбитися не може!

Розмова велася так довго, що Дибайлиха вже почала подавати знаки невдоволення. Можна було їй дивуватися або й ні. Міма стояла цього вечора біля телефону разом уже більше, ніж годину, а до того треба було два рази кликати її згори...

Слухальце все ж таки повисло на призначеному йому місці, і Міма повернулася у своє царство, де підлога була покрита кусками барвного паперу, а стіл заставлений фарбами та олівцями.

— Прощу тебе, козаче, стій рівно! Ти вже тепер перевертаєшся, а що то буде, коли

тебе такий Борисик візьме в свої рученьки?

— Так, тепер малюємо Дніпро... Ой, Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий...

— Справді, Тамара добре вжилася вчора у свою ролю...

— Слухай, Дніпре, не виливай мені на степи! Я тебе про це не просила!

— Роман втілював геройство без зайвого патосу...

— Тут буде Савур-могила. Число 32... Хто зайде тут, має розказати якусь давню казку. Інакше не рушить даліше.

— Вони обоє стали якісь інші від учора...

— Тут буде Кодак. Число 40. Хто тут зайде, мусить пождати до ночі, щоб прокрастися непомітно для людських стеж. Скажімо, поки всі викинуть кубики по два рази...

— Безумовно, вони підходять одне одному!

— Зараз вас начеркну, татари-бусурмени, а, може, навіть Яничари! Хто попаде поміж вас, мусить завертати аж у свою слободу, під число один! Або ні! Вас треба побити, а не завертати!

— Тамара ще така молоденька, і можливо, що я зумію поглибити її духове життя...

— А за те, що перепливуть щасливо плавні, можна кидати ще раз...

— Тамарі буде шістнадцять весною...

— А тут — Січ-Мати... Такий блідий рисунок у Грушевського.

Треба буде просто відрисувати, бо через кальку нічого не видно...

— Романові — двадцять три...

— Щастя, що дістала такі добрі фарби. Так гарно відбивають від тла! Щоб лиш сохнули скоріше!

— Як добре бачити людське щастя...

— Ну, діти, мабуть, будуть радіти грою!

Капнули дві сльози. Одна у Дніпро, а друга — перед двері Січової Покрови...

Шановний Друже!

(Роман здивовано відсахнувся від гостроверхого готичного письма).

— Вашого листа та гроші одержав. Лікар заборонив мені писати, і тому пише за мене сестра Аделінда...

(Роман старався знайти за німецькими словами думки Івана).

— Я не хочу, щоб мене оперували, і досі ще не погодився на це. Нехай би ці гроші переслали туди, де їх так потрібно. Та чомусь не хочуть про це і слухати. Але я щиро вдячний Вам, що думаєте про мене...

Високоповажаний Пане!

Стан пацієнта помітно погіршав, але він дуже просив, щоб вислати листа ще сьогодні. Тому й кінчаю за нього. Тепер, коли справа грошей полагоджена, пан професор хоче обов'язково оперувати, бо це одинока можливість рятунку. Сподіваємося, що пацієнт це зрозуміє. Операція пана Більчука призначена на другу суботу.

З пошаною сестра Аделінда Обермюллер.

Всеволод застав Романа з листом у руках.

— Ромку, ти маєш час?

— Так... (Голос Ромків був дерев'яний; швидко всунув листа в кишеню).

— По ширості?

— Та не як же!

— Бо в мене діло до тебе... погане!

— Давай його сюди!

— Орест попав у біду!

— Що?

— Та в школі. Учитель сказав кожному в класі розповісти, з якого він краю. Орко сказав, що він українець, а тут як не зірветься один такий... З походження росіянин, але вже тут на роджений. І давай лаятися, мовляв, "не било, нет і бить не может". Учитель утихомирив обох і загадав розказувати третьому, якомусь голляндцеві. Та на перерві росіянин знову причепився до Орка і — слово по слові — визначив на суботу битву під Ляфаетом у парку...

— А Орко?

— Прибіг до мене пожалітися зараз після науки... Просив, щоб нікому про це не казати...

— Тому ти мені і кажеш?

— Ну, який же ти! Таж той москаль удвічі більший за Орка, а вже раз минулого року так побив одного з джуніор гайскул, що той аж оглух...

— Можеш мені пояснити, що таке "джуніор гайскул"?

Всеволод зніяковів.

— Я... я думаю... у них же наука інша. А як у нас було?

— В Австрії, Польщі та під Росією була гімназія.

— У большевиків — десятирічка.

— Все воно чуже! Доведеться нам повертатись аж до колишніх академій і колегій...

— А як тоді називалися нижчі класи?

— Інфіма... Зрештою питаємо докладніше у твого батька.

Знаєш — а що, якби ми почали списувати собі словник англійських слів, що їх годі прямо перекласти, і самі знаходили переклади для них!

— О, це було б цікаво!

— І справжня вже наукова праця! Отже спробуємо. А поки що скажи: думає Орко битися?

— Мабуть... Про це вже знає вся класа.

— І боїться?

Всеволод притишив голос:

— Дуже!

— І соромиться, що боїться?

— Еге ж!

— Це добре!

— Добре?!

— Видно, що хоч знає, що не слід боятися...

— А ти йому просто скажи, що це не вперше зустрічаються українці з москалями в бою: Конотоп, Маківка...

— Я за Конотоп!

— Я за подвійний Конотоп! Але ти знаєш і про Полтаву:

"Ой, пожали б, якби були одностайне стали..."

— "Іржавець!" Читав минулої лекції!

— Правильно; ти підеш на допомогу Оркові!

— Я?

— "Де общее добро в упадку..."

— "Енеїда", правда? Тільки... тільки ти ж знаєш, що я битися не вмію...

— "Захочеш — і будеш; в людині, зятям, Живе нерозгадана сила!"

— Я... я звичайно, піду... Ромку, ти ж не думав, що я не хочу?... До речі — останнього ще не брав.

— Ольжич, хлопче! Бачиш, є різні засоби оборони честі народу, і є хвилини, коли можна самому добирати рід зброї — той, що найбільше тобі підходить. Але є хвилини, коли ніколи надумуватись і треба хапатися за ту, що найближча...

— "З плугом в одній, з мечем у другій"?

— Ти вибрав добрий приклад! Отже ви обидва будете в суботу під Ляфаетом і нехай цей москаль теж приведе когось. А я вам приведу суддю — нейтрального.

— Добре!

— Тільки ти нікому —ні слова! І зробимо Конотоп!

— З тобою — так!

— Не так зі мною, як з отаманом Волею!

— Стюарте!

— А що?

— Хочеш забавитися?

— Завжди! — відповів молодець у сорокаторому светрі, пережовуючи хліб із сиром і салатою.

— То я маю приємність для тебе.

— Яку?

— "Тома Соєра" читав?

— А ти хіба читав?

— Звичайно.

— Хоч не був ще в Америці?

— Тоді не був. Читав в українському перекладі.

— Диви, диви!

— А "Гека Фіна"?

— Ти теж читав?

— Так. І хочу влаштувати мале представлення в такому хлоп'ячому стилі.

— Чому б ні? Це дотепно!

— А грати вмієш?

— Грав щороку Ірода у вертепі, через усю середню школу.

— А ти з походження хто?

— Хіба не впізнаєш ірляндця?

— А справді, вибач! Це добре, бо тут, бачиш, почурилися українець з росіянином, і треба неутрального судді.

— Не дбаю ні крихти ні про одних, ні про других!

— Прекрасно!

— Тільки ти навчи мене, що робити!

— Безумовно!

За катедрою станув худорлявий єзуїт і почав викладати про "Божу Державу" святого Августина. Тридцять рук поспішно схопило пера.

— Джентлмени, ви зійшлися сьогодні, щоб полагодити справу честі...

Стюарт мав на голові "середньовічний" циліндер та окуляри, які весь час зсувалися йому на кінчик носа. В руках держав бамбукову паличку і таємний предмет, туго обтягнений полотном (це була покривка, що її Роман позичив у Терещихи).

— ...Тому у вашій боротьбі, що її ви, джентлмени, вибрали як достойний і лицарський засіб поладування цього непорозуміння, що зайшло поміж вами, ви повинні додержати всіх правил честі...

Стюарт оглянувся через рам'я на Романа: чи добре? Той непомітно кивнув головою.

— Ці правила в першу чергу вимагають, щоб джентльмени представились одні одним. Після кожного удару гонгу кожен із джентлменів скаже своє ім'я, а тоді можемо приступати до діла.

— Бум! — загула покривка.

— Джері Рубахін.

— Буммммм!

— Сем Мотронов.

— Бамм! Друга сторона!

— Всеволод Рябенко.

— Бам!

— Орест Боринський.

Роман держав руки в кишенях і вдавав, що зайшов ненароком, аби тільки поглянути на комедію. Він дуже скоро оцінив сили однієї і другої сторони. Москалі були рослі і виглядали готовими на все.

— Після того, як джентлмени представилися, ми можемо розпочинати справу. Наскільки мені відомо, містер Рубахін хотів доказати містерові Боринському, що містер

Боринський не українець, а росіянин...

— Бо українців немає! Є тільки малороси! — гукнув Джері.

Роман затиснув у кишенях п'ястуки.

— Прошу джентлменів не переступати правил! З уваги на те, що містер Рубахін виявляє охоту до словесного двобою, ми зробимо так: щоб доказати, що джентлмени справді знають, за що битимуться, один з кожної групи скаже кілька слів у своїй мові... Панове українського походження!

Буммм!

Орест проковтнув слину, а Всеволод почав—спершу рубано, а потім щораз рішучіше:

Стоїть в селі Суботові

На горі високій...

Холодний вітер рвав слова...

Мир душі твоїй, Богдане!

Не так воно сталося:

Москалики що зустріли,

То все очухрали...

У Всеволода горіли щоки. Він уже не деклямував, а просто кидав у лице противникам:

Не смійтеся, чужі люди!

Церква-домовина

Розвалиться...

— Дякуємо містерові Ра-Ра-Раб... В кожному випадку: українській групі. А тепер приходять на чергу джентльмени російського походження. Прошу!

— Буммм!

Тихо. Кінці вух червоніли.

— Бум! — знов загула покришка.

Москалі поштовхувались ліктями і мовчали.

— Буммм!

— Сволоч! — з серцем крикнув Сем.

— Дякуємо джентлменам! Я, на жаль, не розумію ваших мов, але мені здається, що джентлмени українці краще мають засвоєну свою мову. Щоб одначе не відбирати нікому можливостей, кожна група пояснить мені тепер свої слова по-англійськи... Українці!

— Бумм!

— Я говорив вірш найславнішого українського поета Тараса Шевченка, що народився 9 березня 1814 року в селі Моринцях. Він народився... невіленьком (Всеволод, видно, не знав англійського слова на "кріпака"), і все життя переслідував його російський уряд, але він таки писав прекрасні вірші, навіть тоді, коли його, невинного, держали в тюрмі і заслали в глибину Азії, як простого вояка.

— Дякую! Я належно оцінюю ваше знання, містер Ра-Ра-Баррра. Тепер російська

група!

Покришка даремно прогуділа тричі, аж поки Джері, дивлячись у землю, сказав:

— Ми хочемо битися!

— Чи джентлмени українці годяться?

— Так! (Орест підтягнув рукави).

— Згідно з правилами, боротьба повинна вестися навкулачки, і тому я прошу скласти на мої руки всю зброю та гострі речі.

Прошу не турбуватися — я їх вам опісля поверну.

Обидві пари заметушилися. По хвилині Орест підійшов до Стюарта і подав йому маленький ніжик із чотирма вістрями. Орест і Всеволод порадилися, і Всеволод простягнув вічне перо.

Стюарт здивувався, а Всеволод зникнув.

— Я думаю... пером теж можна вибрати око...

— Дякую. Російська група!

Вовчі погляди...

— В нас немає нічого!

— Джентлмени, я питаю вас: чи немає вже ні в одного з вас чогось гострого? (Бумм).

— Ні! — відповіли всі.

— Питаю вас і з уваги на незвичайну повагу справи закликаю вас підкріпити своє зізнання словом честі! Є у вас щось гостре?

— Ні! — відповіли всі чотири.

Ніхто не завважив, що Роман шепнув щось Стюартові до уха, і той, поправляючи знов окуляри, заявив:

— Джентлмени, ми віримо вашому слову, але правила двообою вимагають ще й обшуку противників...

Роман непомітно наблизився до москалів.

З кишені вийшли на світло денне не надто чисті хусточки, роздавлені цукорки, олівці.

Роман придержав Джеррі за комір, бо той хотів утікати, і Стюарт урочисто витягнув із-під його куртки, з-за пояса великого різницького ножа. Всі на хвилину замовкли.

— Джентлмени! Один із російської групи зловжив нашим довір'ям і дав слово честі на неправду. Через те його група позбавлена права боротьби проти чесних противників. Тим самим виграла українська група і доказала, що вони є українці і що така нація існує. (Бум, бум, бум!). Двобій закінчено!

Москалі із своїм ножем відразу ж пішли стежкою поза пам'ятник, а з-поміж кущів якраз появилися Міма й Тамара.

— А ви чого тут?

— Ми принесли перев'язки... Якщо б...

— Шкода, що ще пожежної сторожі не покликали! Хіба ж тут що було?

— Таж двобій! Думав — перед нами щось укриєш?

— "Бо хто жінці в світі вірить, мусить марно пропадати" — це знав ще Федькович. — І Роман розповів Стюартові, в чому річ.

— Я їм не казав! — боронився Всеволод.

— І я ні! — переконував Орест.

— Вони не казали, тільки Тамара почула, як вони нараджувалися! — вступилася за хлопців Міма.

— Чи я не казав? Недурно жінок не приймали на Січ! Але нам треба подякувати судді та йти до пана професора на лекцію.

І так уже припізнилися!

— Нема за що дякувати! Я дуже радо... Ви — жваві хлопці!

А, може, б ми всі на добре закінчення справи скочили до бару на "мангаттана"? Я прошу і пань!

— Дуже дякуємо, але всі ми не п'ємо...

— Це дуже зле — але окей! До побачення! Я мав гарний час з вами! Ага, тут ще ваші дрібнички!

Хором сказали: "Дякуємо вам ду-же!", а потім Роман скомандував:

— Ходом руш! А ти, Оресте?

— Я йду теж! — сказав той так, ніби його заболіло, що хтось у ньому сумнівається.

Попереду Орест та Всеволод вели під руку Тамару і виспівували:

З верхів Карпат ярами надолину

Сотня повстанців гордо виступа.

— Бум, тарарам, тарара, парарам! — виспівував Орест пригравку своїм глухуватим голосом.

— Ромку, скажи їм, хай не роблять такого галасу!

— Та хай собі кричать, здорові! Приспішім тільки крок і стежмо за ними...

— Ромку, по щирості: скільки в цьому двобою було... опони?

— Чого?

— Я думаю: твоєї геніальної режисури...

— "Всі ми ріжемо словами". Леся Українка розумілась на самокритиці! Я пояснив Стюартові, що за всяку ціну треба не допустити до вуличного скандалу. Всеволод знав, що йде справді битися. А решта склалася само, по правді... По "Руській Правді", по "Литовському Статуту", по "Правах, по котрих судиться..."

— Ти, бачу, добре приготував для професора працю на сьогодні.

— Не як же! Старенький теж вкладає всю душу в ці лекції.

— Він хоч так старається надолужити те, що проти свого переконання мусів учити цілими роками за геніальними рецептами Маркса, Енгельса і-те-де...

— Сіромаха! Але який у нього глибоко обґрунтований погляд на кожну справу — без "рецепти"... А, до речі — поглянь на наших малих. Скажи, що думаєш: готові вони вже до Пласту?

— До Пласту?

— Таж не до комсомолу!

— Який ти! Мені тільки дивно, що досі ти про це не говорив нічого.

— Я складав пластову присягу ще колись у Корчині, а тим самим я зобов'язаний... А хіба ти не помітила в усьому пластових метод?

— Я й сама ними керувалася.

— Бачиш, я перш за все хотів, щоб вони полюбили зміст, не форму.

— Так... І тому навіть мені — ні слова?

— Бо ми всі проходили час проби, Мімо. Я, ти, малі... Коли ми маємо нагоду починати все від основ, я хочу, щоб у Пласт попали лише ті, що справді варті цієї почеси.

— Вийняtkово, лише в цьому випадку ти маєш рацію. Але я чомусь не думала, щоб ти хотів зв'язувати нас із Пластом. Радше...

— Нічого не "радше"! Пласт дає концепцію всебічно виховної людини, а я хочу, щоб наші малі були повними людьми.

Зрештою — так хоче отаман...

— Коли так, то я за те. З Богом!

— З Богом... До речі, Мімо, ти вмієш молитися?

— Здається, так... Важко самій про себе говорити...

— Вибач, я поставив питання неправильно... Я лише хотів тебе просити.

— Молитися за тебе? Іспит?

— Ні, дякую; якимось проскочив минулого тижня. Знаєш: козак як п'є, то п'є...

— Як б'є, то б'є! — поправила Міма.

— Власне так! А як вчиться, то вчиться.

— Так за що маю молитися?

— Мені важко це тобі пояснити. Але кінець-кінцем це зрозуміле... Там діються страхиття щодня... І часом до болю здається, що якраз у цю хвилину хтось потребує твоєї помочі...

Міма споважніла.

— Тоді — дуже радо... Сьогодні?

— Так! — і Роман в одну мить підскочив і викрутив назад руки Джері Рубахіному. Об камінь пішоходу брязнув ніж.

Щойно тоді хлопці та Тамара оглянулися.

— Мімо, біжи та зателефонуй на поліцію!

— Як?

— Ну, не бійся! (Роман борикався з Джері). Там його погладять по голівці... Не проси, не пущу! — прошипів до Джері. — ...щоб бідна дитинка комплексиків не дістала... Стій тихо, кацапе!

Всеволоде, піднеси ніж! Кажу, стій тихо!... Піднеси ніж, він був призначений для тебе! Цим разом його вже не повернемо власникові!

Міма побігла до найближчої аптеки.

— І не копай! І мову свою вже забув, а все ж таки ще знаєш: типово по-кацапськи, ножем у плечі!

— Ромку, він тебе кусає! — ледве вимовив Всеволод.

— Давай, я його подержу! — щойно прийшов до себе після несподіванки Орко.

— Не підходь, він тебе розідре!

Врешті Джері вже сидів у біло-зеленому авті поміж двома поліціантами. Третій списував протокол з Мімою та Романом. Всеволод подав ножа.

— Гострий! — дивувався поліціант. — Так ви їдете з нами?

— Ромку, ти не поїдеш! В тебе рука вся в крові! — протестувала Міма.

— Не журися...

— І ще тече! Чи не прокусив він тобі артерії?

— Мабуть, саму аорту! — і Ромко затріснув за собою дверцята авта.

Тамара стояла, спершись об мур камениці, вся біла, мов крейда.

— Що він зробив Романові?

— Бачиш — нічого страшного...

— І чого це він? За що?

— Бо Роман боронив вас, як годиться лицареві. Ходім уже! Ромку, а з поліції приходь просто до професорів...

Авто рушило, а Міма з хлопцями повели домів напівнепритомну Тамару.

Навіть не те, щоб боліла рука (обвинена хусточкою з гаптованою буквою "Т"), — але Роман читав та перечитував Платона і в голові не залишалося нічого.

— Якби не почуття обов'язку в мене, то й моє тіло не сиділо б тут, ждучи смертної кари...

— Як ця операція може виглядати? Знову пробував схопити думку Сократа...

— І чи не може тут чоловіка лихо взяти? Сидіти тут і немогти нічого вдіяти? Пів шостої...

— Тоді я був би сьогодні на волі в Мегарі...

— Навіть не написала точно, коли... Просто: "в суботу". Має заплачену телеграфічну відповідь, то, може, хоч повідомить скоро...

Встав і ходив кругом стола.

— А моє тіло разом із почуттям обов'язку сидить, як дурне, тут!

— Все одно різниця часу на кілька годин... На скільки саме?

А, може, вже все скінчилося? Все...

Слово "все" набрало нараз грізного значення. Навіщо він це подумав?

Сів і схопив голову в руки. Старався якнайшвидше пригадати все, що колинебудь чув і читав про операції і навіть бачив. "Так неначе це допоможе!" — подумав, але дальше шукав поспішно в пам'яті.

На дні свідомости врешті боляче забіліла операційна заля...

— Лянцет!

— Клямри!

— Ножиці до ребер! — вчувалися йому голоси.

— О-о-ох...

— Пацієнт пружиться! Більше етеру!

— О-о-о-хх!

— Живчик слабне! Інжекцію, скоро, скоро!...

— Іване, я тут, біля тебе! Іване, ти не залишиш Міми вдруге!

Міма клячала перед мініатюрною іконою з напіврозсипаним молитовником у руках.

— За всіх молишися, Благая, прибігаючих со вірою...

— За всіх, що тепер найбільше потребують Твоїєї помочі...

— І за того, що Роман просив... Ти найкраще знаєш, кому помагати... Ти знаєш, хто в небезпеці. Поможі йому!

— Ібо не імами інія предстательниці ні благія утішительниці...

Темнолиця Богомати уважно слухала...

Роман підвів голову з стола. Було тихо. Несподівано тихо. Знав: щось сталося. Але добре чи зле, не вмів сказати... За вікном мерехтіли і переливалися чужі світла.

— Ой, Васильку, я так боялася, чи тобі не трапилося що злого!

— Бо ти, Міленько, зараз так непотрібно хвилюєшся!

— Хіба ж нема чого? Ти мав приїхати ще в полудне, а тепер дивися: пів другої ночі!

— А ти не спала ще?

— Все думала: ще кілька хвилин... Та ще дещо прасувати треба було...

— Бачиш, хіба я тому винен, що отець декан так протягнув соборчик?

— Напевно ні. Але я завжди боюся! — І пані Боринська запопадливо випаковувала подорожню торбу отця.

— А як там діточки? Чемні були?

— Чемні, і спати пішли в час. Тільки Орко ще не спав, вчився на завтра до іспиту.

Отець скинув нагортку і важко сів за стіл.

— А чому ж удень не вчився?

— Десь волочилися аж до вечора з паном Тополею. Прийшов цілий обболочений, штани на коліні роздерті. Каже: вони втрійку з професоровим Всеволодом робили москалям відплату за Полтаву.

— Яким москалям? Звідкіля вони їх взяли?

— Хіба я знаю? Видумали собі певно. Десь гонили по парку з рушницями... Завжди якесь нещастя в четвер, коли той Тополя не має викладів!

— Щось такого!

— Він ніби і розумна людина, а щось часом як вигідає...

— Е, Мілю, коли мені було стільки років, що тепер Оркові, то я теж лазив по деревах та вибирав яйця з гнізд.

— Борони, борони! Той Тополя трохи старший за Орка! Що ти такого в ньому

бачиш!

Дальші слова заглушив несподіваний грюкіт нагорі в дитячій. Здавалося, що вся хата валиться; лампа на стелі загойдалась і світло на хвилинку пригасло.

Без духу станули отець Боринський з дружиною у дверях дитячої.

Із ліжечок виглядали налякані личка молодших дітей, а Орест сидів на долівці біля переверненого крісла і здивовано кліпав очима.

— Орку, бійся Бога, що ти виправляєш?

Але Орест, мов не до нього говорили, заверещав не своїм голосом:

— Вперед, Герцику, полковнику полтавський!

— Тату, дивися, він збожеволів! — затурбувалася їмосць.

— Тихо, Міленько, тихо! Йди мені зараз спати, смаркачу ти один! — заgrimів нараз отець.

Орест поплентався до ліжка, бурмочучи щось під носом, а отець підійняв з землі "Батурин" Лепкого.

— Отак він учився! І звідкіля ця книжка в нас взялася?

— А звідкіля ж? Певно твій Тополя!

— Зараз поглянемо, серденько! — і отець відчитав полинялий напис:

"Нашій дорогій донечці Мімі з нагоди зложення з відзначенням малої матури "

Мамця і Татко Львів, дня 22 червня 1939 року

— Отже всі вони одним миром... Отак бідній дитині голову завертати!

— Ну, ну, Мілю, ходім краще спати, а дітей залитім у спокою. Я маю завтра співану службу Божу: перша п'ятниця місяця.

— Але я цьому Тополі таки скажу! І як буде завтра Орчиків іспит виглядати?

— Е, що там! Я теж репетував четверту клясу, пане добродію! — закінчив добродушно отець уже на сходах...

За вікном лише сіріло.

— Вел, містер Тополя, це вже забагато! О пів до п'ятої вранці була поспішна телеграма з Вестерн Юнієн, а тепер, о пів до восьмої — телефон! Ну, ходіть уже ходіть, тільки не дивіться, бо в мене в цій порі порядки ще не роблені!

— Галльо.

— Ромку?

— Ти, Орку? Що сталося?

— Буде Берестечко! Я вчора зачитався в "Батурин", аж заснув... А сьогодні іспит з джіографі...

— Ти хотів сказати: з географії?

— Та так, але я не вчився нічого! Що то буде?

— А чому ж ти не вчився?

— Бо знаєш, я мусів знати, чи прийде Мазепа на поміч Батуринові, а коли та свиня Ніс зрадив, то мене така лють взяла, що мусів читати дальше...

— І ти зовсім нічого не знаєш?

— Та трохи пам'ятаю з лекцій...

— А підручник маєш?

— Маю.

— То переглянь зараз ще раз. І старайся написати добре... Знаєш, так на Пилявці...

— О, "дитина, перина і латина"!

— Знаєш — щоб була наша перемога над ними всіми. А зараз після іспиту потелефонуй мені, як пішло.

— Добре!

Роман то працював, то знов торкався рукою лівої кишені робочої блузи. Навмисне взяв зі собою цю телеграму, щоб час до часу торкнутися її, хоч зміст знав уже напам'ять:

"Операція пана Більчука вдалася. Помітне покращання ".

Сестра Аделінда Обермюллер

Проверчував електричним свердлом куски заліза, часом поглядав у вікно на олив'яне небо, що віщувало сніг. Але за сірими хмарами, там, вище царювала Премудрість, і її присутність він відчував особливо сильно в цей день...

— Ров-мен! Телефон!

— Орко?

— Ромку: Пилявці, Корсунь і Жовті Води!

— Якраз навпаки, хлопче! Жовті Води були перші! Ну, як же там?

— Та я трохи переглядав ще, а щонайважливіше: Джері — той, знаєш? — нахвалявся, що він найкраще напише...

— Ага, а так він тебе вже не чіпає?

— Боїться, бо весь наш бескіт-бол-тім загрозив йому, що коли б він ще раз зважився...

— Хто такий загрозив?

— Ага, ти вже казав... Дружина кошівки. Вони, знаєш, без мене не могли б грати... То коли Джері нахвалявся, мене немов щось уколало. Сказав собі: мушу добре написати! І відповів на всі питання. Знаю, що добре, бо опісля питав інших...

— А бачиш! Я думаю, що отаман Воля буде вдоволений з тебе!

— Справді? Це був іспит про Бермудські острови!

— Отаман хоче, щоб ви були перші в усьому!

ДРУГА ЧАСТИНА

— Чуєте, місис Лозова?

— Чути-чую, але нічого не бачу через те церковне вишивання! Вишила я цілу зізду біля святого Йосафата на корогві, віддаю місис Нагнибіді, а вона мені — тиць! — ще кусень полотна вишивати подушку під Євангеліє. І кажу їй, що не можу, бо тепер нові зуби собі роблю. А вона: нема ради, всі вишивають!

— А мені, думаєте, ліпше? Мушу вже нові окуляри купувати. Якби не те, що то на Боже, давно викинула б цю роботу! А то ще фелон — не те, що короґва! І так мені ті стіби криві робилися, що та пані вчила... А їй то — ніби забава!

— Ой так, геть нашого отця ті скитальці переробили! — зідхнула місис Лозова і поправила на фотелі над своєю вишивкою.

— Але я питаю вас: чи чуєте, що в мене нагорі діється?

— Та чую, що там щось голосно. Гостина яка, чи що?

— А як же, моя Мері справляє Крісмес-парті! Чуєте, як співають?

— А чую! Гарно, старокрайово співають!

— І ще така, знаєте, чемна! Питала мене, чи дозволю, чи можна... А я, як лиш почула, зараз заордерувала в пекаря, в того чеха на розі, цілі три макеві.

— Аж три? Та то мусіло коштувати!

— Абисте знали! Такі файні, з родзинками в маку! А потім закликала Волтера Коцюбу. Кажу: "Волтер, твоя дівчина має парті в суботу; приходи і ти і не забудь там чого доброго принести..."

— І прийшов?

— Та ще ні. Треба мені ще раз Коцюбиху закликати, чи вже виїхав. Бо то, знаєте, нині дорога ковзьяка.

І Дибайлиха, постогнуючи, встала з фотеля і підійшла до телефону.

Ой, закувала та сива зозуля

Рано-вранці на зорі...

— Вечір добрий, дайте пиріг довгий! Відспівали законну річ — тепер можемо починати вечорниці! — сміявся Роман.

— Новину сказав! Орко вже майструє від полудня...

— Бачу: повна хата настругана!

— Але зате і вертеп уже під віхою! — боронила Орка Міма.

— Правдивий, галаганівського типу! А ось диви: ми з Тамарою вже маємо ляльки. Маю честь представити: пастирі, три царі: Володимир, Хмельницький, Петлюра ... Та не дивися на чарівницю, бо вона ще не одягнена! Всеволоде, треба міцніше скручувати вату на ягнята, а то розлетяться під час представлення! А тут уже і ясла для Дитятка... З коробки від сірників!

— А де ж Ірод?

— Якраз Тамара шиє йому червону мантію... А на чолі матиме червону зірку. Коли хочеш, дамо тобі розмалювати лице Сталіна... я хотіла сказати — Ірода...

— Під умовою, що йому опісля голова злетить із пліч!

Ірод вельми зажурився,

Що Христос-Цар народився,

— затягнули всі за Романом.

— А, до речі, треба б нам таки поважно поколядувати сьогодні! Зробимо так: я буду лише колядувати, бо в усіх етнографічних записках стоїть, що на вечорницях хлопці

нічого не роблять, тільки співають, жартують, перешкоджають дівчатам у праці, — говорив ніби дуже ділово Роман.

— Коли ви такі, то ми вам маківника не дамо! — вихопилася Тамара.

— Дамо, дамо, дивися, які вусища вже має батько народній, сонечко ясне... За одні вуси варто дати маківника!

— Мімо, а як буде з зіздуоу?

— Зробимо; вже маю готовий держак від мітли та сковороду...

— А він тобі вже не буде потрібний? — спитав Роман.

— Хто?

— Та держак.

— Навіщо? Маєш ось тут патички, починай приправляти зізді рамена...

— Та добре, але я журюся, на чому ти їздитимеш на Лису Гору?

— Звичайно — літаком! — відповіла Міма. — А тут маєш свічку: її треба якось так мудро вправити у середину зізди...

— Ого, як модерно!

Тамаро, рибчино,

Чорнобривко моя,

Подай клею-папірця,

Щоб зіронька булаааа...

Тамара подала і дуже почервоніла. Міма, задумана, заспівала:

Поміж тими крутими горами

Сходила зоря.

Хлопці підхопили:

Ой, то ж не зоря:

Дівчина моя,

Білявая та чорнобривая

Тамара моя...

— Мімо, чого ж ніхто не їсть маківника! — перервала пісню Тамара, а хлопці вибухнули сміхом.

— Прощу, прощу, беріть! — рятувала її Міма.

— Бачиш, Мімо, я тепер мушу придержувати Романові зізду, інакше він не зможе обклеїти її папером, — ніби оправдувалася Тамара.

— Орку, ти що — постановив собі сьогодні розмалювати Мімі долівку по-жираф'ячому?

— Я?

— Глянь, скільки цяток від фарби кругом!

— Коли я мушу малювати! Міма казала, що треба цілий вертеп помалювати!

— А справді, тепер і вельможний пан полковник Галаган не рачили б повстидатися такого вертепу!

— Ану, давайте! — підскочив нараз Всеволод. — Де жив Галаган? Міма!

— Сокиринці! Роман!

—Іскоростень!

— Ромку, може, ти сам знаєш назву українського міста, що починається на знак м'якшення? Скажи якесь інше!

— Іршава! Тамара!

— А-а-а... Аскольдова Могила!

— Асканія, Тамаро, добре? — майже просив Роман.

— Добре! — погодилася покійно Тамара. — Орко!

— Я... як то пан професор казав... Ярмурче!

— Яремче! — поправив Роман, і всі засміялися.

— Між іншими, ти, Ромку, пропустив був Орка, що був на черзі, — нагадала Міма.

— Я?

— Ага! — і Міма швидко проказала: "Моя дорога — до чийогось порога; моя стежечка—до чийогось серденька"... Всеволод!

— Що саме?

— Скажи, хто це написав! — домагалася Міма.

Всеволод нахмарився.

— Не дайся жінкам в руки, Всеволоде! Написав Панько Куліш в "Орисі". А тебе, Орку, я просто не завважив під столом...

Нова радість стала,

Яка не бувала...

— Ну, то колядуймо!

Розсміяні лиця споважніли. Тільки руки дальше стругали, витинали, ліпили. А думки підносилися в незбагненні висоти Містерії...

— Стук, стук!

Коляда вмовкла.

— Стук-стук!

Міма поглянула по всіх. Хто ж це може бути?

— Червона свитка! — прошипів Всеволод.

— Прошу!

Двері відчинились, і в кімнату впхалася величезна червона коробка, золочена в ялинки, а за нею, вгинаючись під її тягарем, ввійшов Волтер Коцюба. Міма пригризла уста, а Тамара тихенько порскнула сміхом.

— Добрий вечір!

Роман вийшов назустріч гостеві.

— А, пан Коцюба, прошу дуже! Вітаємо! В нас якраз, бачите, маленькі вечорниці. Приготовляємо дещо на парохіяльну Святу Вечерю.

— То, може, я вам поможу?

— Просимо дуже! — пригадала язика в роті та свої обов'язки господині Міма.

— А це для вас, міс Мері! — і в руках Міми найшлася велика коробка.

— О, дякую! — і Міма хотіла покласти її на ліжко — самотнє місце, що ще не було

включене до роботи.

— Мімочко, так не годиться! Слід відчинити зараз коробку, а то образиться! — шепнула дипломатично Тамара.

Міма відчинила, і Тамара патетично (і, мабуть, доволі щиро!) ахнула на вид різнобарвних ласощів.

— Ну, і навіщо ви купували? — спитала збентежена Міма.

— Солодке для солодкої! — відповів елегантно гість.

— Просимо сідати, пане Коцюба! Що хочете робити? Тяти з паперу шерсть для кози, чи вирізувати зірки з золота на розцяцьковування зізди? — питав Роман.

Волтер і не зчувся, як на його свіжо чищений одяг нападали сотнями окравки паперу, а до них почали згодом долучуватись і плямки клею.

Хвилину мовчали, а тоді Роман почав:

— Пам'ятаєте Мосендза?

— "Засів"? — спитала здивована Міма.

— В цьому випадку: "Поворот козака Майка Смайлза".

— О, він був із цієї країни? — зрадів Волтер.

— Він походив з України. Приїхали сюди його предки дуже давно. У світовій війні попав він в Європу і після закінчення війни поїхав в Україну, щоб боротися за неї проти большевиків. Він нараз знов почув себе українцем — почув до такої міри, що коли большевики хотіли помилувати його, як американського громадянина...

— Таке писав Мосендз? — не зміг чомусь повірити Всеволод.

— Так, писав. Чи був такий Майк Смайлз, тобто Смільський, не можу ручитись; але що свідомість національної приналежносте може нараз відродитися в дуже далеких поколіннях — це правда...

Мовчанка.

— Я вам не вмію сказати, але я це все чую, — несміливо промовив Волтер.

— Ми це знаємо! — урочисто відповів Роман. — Але, до речі, я хотів вас спитати.. Отець парох радився мене, чи не назначити вас парохіяльним бібліотекарем.

Волтер видивився на Романа.

— Лайбреріаном! — поспішно пояснила Тамара. Всеволод змірив її смертоносним поглядом. А Роман продовжував:

— Бачите, за ці гроші, що ми зібрали при нагоді Листопадового Свята...

— Сто п'ятдесят три доляри двадцять чотири центи! — проказав вдоволений з себе Волтер.

— Отже власне ми вже замовили... отець замовив за ці гроші книжки у книгарні в Нью-Йорку. Поставимо в залі під церквою шафу (пан Нагнибіда вже навіть погодився дати свою стару), і ви будете випозичати ці книжки парохіянам. Раз у тиждень, скажемо...

— О, я виджу! То дуже добре...

— Так ви погодилися б?

— Чому б ні?! Я вже навіть вчуся читати по-українськи!

Знов колядували, і знов стало тепло й добре...

— Ну, "час до дому, час"! — піднявся нараз Роман.

— Ох, справді, я ще маю купити мамі шинку! — занепокоїлася Тамара. — Я до тебе, Мімочко, зайду ще в понеділок, тоді викінчимо все.

— Добре, дуже прошу!

— Міс... міс Мемі, чи як вас там кличуть... я ще зостануся.

Роман швидко підійшов до вікна.

— Еге, дощ паде!

— Ой, Тамаро, а ти в легеньких черевиках — щоб хоч не простудилася! — зажурилася не на жарт Міма.

— О, цим не варто турбуватися! — підхопив Роман. — Може попросимо пана Коцюбу, щоб відвіз нас автом! Правда, пане Коцюба? — звернувся до нього, мов питав про самозрозумілу річ.

Волтер то блід, то червонів, стискаючи ножиці в руках.

— Та я... я можу... мій кадиляк великий...

— Я була б вам дуже вдячна, пане Коцюба! Мені було б дуже ніяково відпускати гостей пішки в такий дощ!

На хвилинку Міма осталася сама в кімнаті, що дуже нагадувала руїни Трої: на всіх меблях були папірці та платочки, а долівку вкривали стружки. Бляшанки з фарбами, олівці, ножиці. Тільки пилочку і молоток забрав з собою Орест, мов найбільші скарби.

Ще не встигла подумати, від чого починати, коли хтось знов постукав. Міма не без страху глянула на двері.

В них стояв Роман і вдоволено затирав руки.

— Ну, вже поїхали в добру годину!

— А ти? Місця не стало?

— Яюсь так склалося... Найважливіше, що переможно виправив у путь Волтера:

Пішов же еон, Адаме, з раю! Об 'ївся яблук, аж сопеш!

— Фе, Ромку, це вже нечесно!

— Вибач, я сказав це під різдвяно-бурсацький настрій... Чи, може, ти нерада, що я його "поїхав"?

— Ну, знаєш! Я лише кажу, що не слід тобі насміхатися з нього, коли при цій нагоді ти договорився про його бібліотекарство і дечого ще навчив.

— Говорячи поважно, Волтера я не відштовхую, не бійся!

Поїде з нами колядувати, і взагалі я буду вже з ним говорити.

— З нього можуть бути люди; бачиш, як він горнеться до всього українського!

— Боюся, що ти висловлюєшся трохи неточно, бо не береш під увагу ці "ривандзлі".

— Можеш їх забрати собі!

— Він приніс їх тобі!

— Ти розумієш, що значило б, якби я хоч торкнулася їх?

Роман уважно поглянув на Міму:

— Я міг би зрозуміти, тільки якось не годиться, бо це, мабуть, вийде на мою особисту користь, а я не хотів би...

— Та бери без надуми, а філософію залиши своїм професорам. Буде шкода, коли ласощі змарнуються.

Роман подумав хвилинку і сказав:

— Дякую, візьму! А тепер дозволь допомогти тобі прибирати.

Отаман забув нагадати про це всім — а хіба ж годиться так залишати господу?

— Та що ти? Я сама...

— Як знаєш. То я піду.

— І заberi коробку — не забудь!

Дош перестав падати, і тільки молошна мла стелилася поміж домами. Крізь неї дивились освітлені ялинки в вікнах, і десь грали фортіссімо "Тиха ніч".

Роман поправив під пахою неvigідно-велику коробку. Стрептоміцину мав якраз куплену. З цьоготижневої платні могло ще вистачити на оплату пересилки. А Іванові треба якраз добре відживлюватися...

— Панно Мімочко, я вас дуже прошу: я якраз поклала калачі в піч... Треба було б їх вчора спекти, та стільки іншої роботи було! То поки ви змелете мак, погляньте, будь ласка, хоч з два рази, щоб не припалилися! А я ще мушу скочити до крамниці по рибу. Казав наш німець, що аж біля десятої години сьогодні буде в нього. Мушу сама вибрати! Христуню, а ти вважай — не переверни макітри з масою до торта. Треба терти рівномірно... А коли б уже прийшли зі сестрицтва ліпити пироги, то ви, панно Мімо, знаєте, де стільниці та валки.

— Знаю, пані добродійко!

— Христю, а ти поглянь до хлопців. Хоч сьогодні і не слід їсти, але, може, хоч чаю нап'ються. Вони вже зранку бідні там прикрашають залю.

Вся кухня була гаряча, в ній вирувало святкові приготування.

— Тето Мімо, а ти мені скажеш казочку? — озвалася Христя, як тільки замкнулися двері за панею Боринською.

— Скажу.

— Ой, добре!

— Тільки ти, Христю, не розмахуй так макогоном, бо ще перевернеш макітру.

Машина (ще купована у Львові) скрипіла, і в мисці росла гора маку до куті.

— Знаєш — настало Різдво...

— Так, яку нас!

— Так само. Це були уродини маленького Ісусика, і хто б у той день чого не попросив у Нього, те могло і статися. Тільки не можна було приходити до Нього з порожніми руками. Та Ісусик не хотів собі якихсь багатих дарів, тільки щоб кожний дарував Йому щось зі щирого серця. Знала про це добре і Мати-Україна. А в той час червоний змій найлютіше панував на її землі, замикав її донечок у підземні тюрми, де

ні сонця, ні місяця не видно...

— Тето, алеж Україна мала і тих других тисячу донечок, що в широкому світі! — ділово завважила Христя.

— О так! І до цих донечок післала вона отамана Волю з вісткою: "У Святий Вечір, коли прийдуть роковини народження Ісусика, нехай кожна із нас принесе Йому свій дар і просить Його, щоб прогнав змія червоного з моєї землі, бо вже не стає сил довше терпіти".

— І що?

Машинка поскрипувала щораз рідше, і макогін у макітрі приставав теж.

— І почули донечки в далекому світі вістку від матері і почали думати гадати, що б то їм принести в дарі Спасителеві за свою Україну.

— І справді щось давали?

— Ще ні, але дадуть сьогодні вечером..

— Тето, а коли б я теж дала, то щось допоможе?

— Мені здається, що так.

— Тето, (голос Христі дрижав)... чи я маю, може, дати Івана?

— А якби треба було дати?

Міма приглядалася хвилиночку боротьбі, що відбувалася на личку Христі. І нараз їй стало жаль дитини.

— Але не треба, Христеню! Ні, Україна не хоче від тебе Івана, а Ісусик ще маленький тепер, щоб ним бавитися. Тобі треба лише зробити щось доброго сьогодні. Це буде найкращий дар.

Христя проясніла.

— А що?

— Побачимо, що можна буде...

— Обов'язково!

— Мімо, що тут у вас діється? Весь коридор повний згару!

— вбіг у кухню Роман.

Міма кинулася відчиняти піч. З неї бухнули клуби диму, і Міма аж закашлялась. Очі сльозавили — і тільки через силу побачила вона на дні печі три звуглілі зверху калачі.

У дверях з'явилась пані Боринська...

Роман поспішно запинав ґудзики сорочки і рівночасно читав листа.

Дорогий Друже!

Здоров будь із Різдвом! Нехай ці радісні дні скріплять у Тебе віру в здійснення того, що його дожданням живемо...

(Відгадував, з яким напруженням були ставлені на папір ці карлючкуваті букви).

Бачиш — я вже й писати знов навчився! Правда, лікар не дозволяє цього, але його тепер нема. А сусід виходить уже на місто, приніс мені листи, позичив олівець і обіцяв кинути цього листа до скриньки...

Роман нараз усвідомив собі, що в нього в руці — відірваний від сорочки гудзик. Нитки були в нього тільки чорні — отже такими і почав шити (і так закриє все краватка), просто на собі. Час до часу поглядав на лист.

Я був приготований на кінець — і це видавалося мені samozрозумілим. Лячно лиш було, чи простять мені друзі, що згину тут у постелі, а не з ними. Але з Твоїм першим листом, здається, прийшло мені немов прощення від них. Я цього ніяк не вмію собі пояснити, але з того часу почуваю, що я не винен перед ними.

А тепер цілими днями дивлюся на засніжені смерічки за вікном, і якась золота нитка вплітається у безвихідну темряву... Я знов не знаю, чому. Бож я далеко ще не здатний до ніякого діла, та й не знати, чи коли і буду здатний. Непотрібний я далі нікому. Аж тепер бачу, яке напоєне змістом було колись у нас життя.

І нічого не в 'яже мене зі світом. Хто знає, де тепер мої хлопці? А ті, що їх поховав дорогою сюди, вже мене не потребують...

(Письмо було ледве можливо читати; букви були повикривлювані, рядок трохи не напливав на рядок).

Із рідних мав колись суджену. Ніхто не носив у собі такого глибокого і світлого віддзеркалення світу, як вона. Та вона згубилася десь у завірюсі... Не з моєї пам 'яті, звичайно.

Пробач, що пишу так широко, та й про себе. Та Ти, Друже, одинока мені рідна людина. А колись я мав стільки щирх хлопців, що готові були іти за мною всюди. Ти ж сам це знаєш.

Отже прощай і спасибіг Тобі за все добре, хоч боюся, що витрачаєш це все намарно.

Іван.

Останні слова Роман не стільки прочитав, скільки розшифрував. Зап'яв нарешті сорочку і хотів вдягнути блюзку, що висіла на спинці одинокого крісла. Глянув на неї — і злякався: на лікті роззявилася діра! Як іти на Вечерю? Не піти хіба?

Зідхнув, сів на ліжку і почав витягати з-під шва нитки, щоб замаскувати діру хоча зверху...

— "Боюся, що витрачаєш це все намарно", — прочитав ще раз.

На нього гляділи з усіх сторін чотири порожні, порепані стіни.

І починається річна

У пан-отця гостина,

Ціле село єднається,

Немов одна родина.

— почала деклямувати святочно завітчана Христя після того, як закінчилися промови. Пані Боринська, сидячи за столом, утирала сльозу.

Біліли скатерті, і на імпровізованому покутті стояв справжній пшеничний дідух із фарми Андрійчука. За столом сиділи поважні старші і молоді парохіяни, а поміж столами увихалися їх діти. Лунала мішана мова, і зникали зі стола: борщ, вареники,

голубці. Сестриці все доносили нові страви, гості галасливо припрошували одні одних.

Міма покликала всіх дітей ближче до вертепу, щоб добре бачили. Борисикові та Богдасикові навіть не треба було цього казати, бо вони вже й так трохи не повпихали своїх цікавих носиків до вертепної скриньки. Почали пропихатися поза кріслами малі голівки. Михайлишинова дбайливо піднесла свою Славочку в народньому одязі дочки Рощукової.

Притихли і старші, тільки час до часу чути було вигуки:

— Ади, який ангел! А ті хлопці то ніби сплять!

— Аво, зізда! І хто то таку комедію вигдавав?

— Ади, як живі рухаються! Ха-ха-ха!

— Алеж це веселе! — лунало звідтіля, де сиділи молоді.

— Яке приємне!

— О, в нас у старім краю теж таке показували на ярмарках!

— говорила повчально Мельничучка.

Смерть якраз збиралася стинати голову Іродові, а Орест аж прів від страху, щоб добре потрапить напوماцки косою.

І якраз у цю хвилину під вертепом розлягся неждано крик, а потім дует плачу.

На Ірода та смерть вже ніхто не звертав уваги. Хтось включив світло, бо при самих свічках годі було розібрати, що діється, і тоді всі побачили, як мала Беверлі, внучка Рощукової, стягала віночок зі стрічками з голови Михайлишинової Славки. Славка, глядячи з-під лоба, раз-по-раз відбивала кулачками напади, і відбивала вдатно, а Беверлі верещала несвоїм голосом і дальше торгала Славку за стрічки.

Обидві мами прискочили до дітей.

— Цяй, доню, цяй, не бий лялі! — зацитькувала Михайлишинова.

— Не плач, мій медку! Не плач, кохана! Лиши її саму, коли вона така недобра! — панькалася Ена Шустер зі своєю Беверлі.

— Я хочу таких квіток, які вона має! — кричала примхувато Беверлі.

— Гей, ти, дай квітки, коли вона хоче!

Але Славка ще більше набурмошилася.

— Місис Михайлишин, хай вона віддасть моїй Беверлі віночок, він і так був мій, моя мама вам дала!

Всі кругом стояли зацікавлені. Ромко з Мімою не знали: вилазити їм з вертепу і псувати враження до решти, чи ні? Отець Боринський даремно морщив чоло і силкувався надумати нашвидку, як покласти край прикрій ситуації.

Коли нараз з-поміж дітей, що залякано збилися в громадку, виступила Христя, скинула з голови свій віночок із малесеньких рожечок (ще з Австрії!) і поклала його на блискучі кучері Беверлі.

— От молодець ваша Христя, паніматко! — аж сплеснула в долоні Тетяна Гнатівна. Але пані Боринська лише зідхнула важко: якісь нещасливі були ці свята: раз калачі треба було

обстругувати (отець сміявся, що припалене здорове на шлунок), а тепер Христя не

шанує своїх речей.

Але після цієї події в загалі стало так тихо, що "вертепники" знов могли гукнути "Не плач, Рахиле", і вистава пішла далше.

А коли ввійшли колядники з жидиком-Орком та козою-Тамарою, настрої у всіх відразу поправився, і неприємність забулася, мов її й не було.

Вечеря кінчалась, і настрої ставав щораз свободніший. Мельничукова Лорейн навіть спитала отця, чи не добре було б принести від неї патефон: це ж тільки через вулицю!

Діти вганяли поміж столами, штовхали старших, входили в зударі з кріслами, перевертали посуду. Борисик витягнув якимсь чудом чортика з вертепу і ганявся з ним за малим Гаррі Нагнибідою, кричачи:

— А тебе чортик з'їсть, а тебе чортик з'їсть!

Роман сидів біля професора якийсь пригноблений, дарма що по другій руці в нього була Тамара.

— Ромку, що тобі? — затурбувалася Міма, що сиділа навпроти.

— Не люблю не порядку!

— Зараз буде порядок! — і Міма схопилася з крісла. — Богдасику, поклич Бориса! Христю, приведи Славочку! Готові?

Ходіть до вертепу! Бавимось "Зайчика"!

Закрутилося маленьке колісце:

Була в ліску полянка

Поміж густих дерев...

Тільки дехто в залі помітив, що щось діється.

Росла там раз ялинка,

Маленький зайчик жив.

Із кутів почали несміливо наближатися діти.

Він з білочками грався,

Сміявся до синиць,

Діти плескали в долоні, а Славка так сміялася, що аж схопилася за животик.

В чагарнику ховався

Від лютих тих лисиць.

Всі присіли до землі. Коли встали, в крузі було вже шестеро: прибув Гаррі Нагнибіда, переконавшись, що Борисик уже не має чортика.

При черговій стрічці відважилася Беверлі Шустер. Посунули трохи стіл, і вже велике, хоч і не дуже рівне колесо крутилося під спів:

Сніг янголи промели

На стежечці у гай,

Дзвіночки задзвеніли,

Приїхав Миколай.

Хто старався повторювати слова за Мімою, хто лише так покрикував з утіхи, але опісля "Подольночка" пішла вже без задержок.

— А видите, що моя Мері вміє! — хвалилася Дибайлиха.

— Тето Мімо, добре було? — спитала Христя, коли заля вже майже спустіла.

— Що саме?

— А те, що я дала Беверлі віночок.

— Так, це було добре: Беверлі захотіла українського віночка.

— І тепер Ісусик послухає мене?

— А звичайно!

— То я сьогодні помолюся Йому!

Міма погладила її розкудовчене в забаві волоссячко.

— Пані Рощукова, ось тут ваш стрій. І дякую вам файно.

— Та що ви, місис Михайлишин, та я вам його на все дала!

— Славці вже не треба буде. Беріть та й вже!

— Та не будьте такі, місис Михайлишин!

— Ось корсетка і плахта, і вінок, а сорочинку ще переперу та принесу вам зараз після свят.

— А в чім же ваша піде додому? Та там така страшна погода!

— Дякую, я вдягнула їй свій светер під плащик.

— Та щоби я давала та відбирала!?

— Все одно, я не хочу, щоб моїй дитині, як жебрачці якій, при людях випоминали. Ходім, Славцю, ходім до домцю! — і Михайлишинова поклала рівненько складений одяг на стіл перед Рощукову, а сама швидко відійшла, тягнучи за руку Славку.

— Та ходи, чого там так довго стирчиш! — воркотів на жінку Михайлишин, поводячи по залі мутними очима.

— Ади, — дивувалася Рощукова, — така-о скиталка, босими п'ятами, вибачте, світить, а така гонорна!

— Мамо, вона віддала тобі той костюм? — підійшла до неї Ена.

— Абис знала, жи так! Не варто було давати!

— То, може, дай, я спробую на Беверлі. То дуже добре виглядає. Навіть Герман казав, що добре.

— Або я тобі вже давно не казала: бери! Най, здорова, зносить!

— Поїхав?

— Поїхав!

— То ходім!

Вулицями завивав вітер, а снігу насипало аж на височину коліс в автах.

— Їдемо?

— Ні, я радше перейшлася б...

Пішли вниз вулицею.

— Знаєш, Ромку, я чомусь почуваюся ніби винною...

— Перед ким і в чому?

— Перед Волтером...

— Ов!

— Як ти думаєш: чи не він намовив свого батька, щоб той закликав при Вечері до збірки на залишенців?

— Мабуть, він...

— І ти бачив, як він скаталогував усі книжки в бібліотеці? Вони прийшли щотижень тому!

— Честь йому! І що з того?

— А ми втікаємо поза його плечима...

— Ти, може, хотіла б інакше?

— Можеш мене підозрівати в цьому?

— Важко було б...

— Отже бачиш! Мені тільки жаль їх усіх...

— Кого?

— Волтера, його батьків, Мельничуків, Дибайлів, Рошуків.

— Цікаво, чому?

— Бо вони всі такі бідні.

— Ой, ой!

— Власне так! Добрі люди, навіть дуже добрі, тільки не мають того, що робить життя напоєним, динамічним... взагалі вартісним у нашому розумінні. Я сьогодні слухала їх розмов, приглядалася...

— І що помітила?

— Що вони замало бачили, щоб зрозуміти нас. Моя Дибайлиха розказувала мені вже, мабуть, всоте, як то в "старому краю", в її селі "Соколи" обливали дах коршми, роблячи протипожежні вправи. Це, на її погляд, найвищий вияв патріотизму.

— Коли це було?

— Звичайно, перед тим, як вона приїхала сюди. Року Божого 1912-го. І це вона і досі розказує з такою гордістю. А все, що сталося опісля, майже не існує для неї.

Сніг сліпив очі.

— Можна співчувати їм, але нам теж! Чи ти не бачиш, що ми робимо?

— Те, що тут можливе. До речі, я сьогодні домовилася з батьками. Будуть приводити дітей під церкву щонеділі бавитися. Хоч стільки, що навчатися пісеньку-другу, будуть говорити поміж собою по-українськи...

— І це — життя?

Хвилину вони мовчали. Тільки вітер вив.

— А знаєш, як летіли під небо мости і як большевики піддавалися без спротиву, спаралізовані одним словом "повстанці"? І як визволені закерзонці цілували нам рубці одяжі? Ти знаєш, як було ганятися з наганом у заграві горючого паровоза та кричати наляканим виселенцям: "Воля! Воля!"

— Во-ля... — відповів глухо найближчий мур.

Мімі ставало моторошно...

— Ромку, хіба ж це не ти рішив, що нам призначено всюди, в усіх обставинах і всіма можливими засобами продовжувати це діло?

— Так, я...

— І мені здається — ми послідовно проводимо це в життя.

— Ой, Мімо, не вчи... Воно все добре — лише не сьогодні.

Іти було м'яко, і завірюха вщухала. Нараз Роман спитав, майже не до речі:

— Мімо, що ти робитимеш, коли прийдеш до хати?

— Засвічу свічку і буду глядіти в її світло.

— І що там побачиш?

— Те, чого не опишеш словами... Таке незрозуміле тремтіння... Щось таке безмежне, але водночас живе і дійсне. Я так глибоко це відчуваю.

— Він добре писав про тебе!

— Хто?

— Стефаник, здається, чи Черемшина, — пробурмотів, не думаючи.

— Про мене? Ромку, що з тобою?

Не слухав її...

— Так ти матимеш хоч свічку, а я...

— Я дам тобі половину. Засвіти собі теж і, побачиш, все буде добре! Ніч вже й так недовга. А завтра їдемо колядувати. Ось пожди...

Роман чекав, а Міма котячими кроками видиралася нагору, щоб Дибайлиха не чула, що вона щойно повернулася з Вечері...

— Прошу, засвітиш собі. А тут — сірники.

Міма стояла посеред снігових засипів у синій плетеній хусточці на голові, а в руках біліла свічка.

— Спасибіг тобі!

Він відчув, що повинен сказати щось більше.

— Спасибіг тобі, красная панно, що коляду подала! Дай тобі, Боже, щоб в городі зело, в хаті весело, в городі зілля, в хаті...

— Ромку! — голос Міми тихенько докоряв.

— Хто знає? Сьогодні ніч чудес і всяке бажання... А знаєш, що я робитиму? Я вже надумав: писатиму листа до мами!

— Знаєш... я не кажу... але ти можеш їй цим наробити клопоту.

— Не бійся, я навіть не знаю, де вона тепер: на Колимі, в Казахстані чи...

На небі вже тремтіли зорі, кругом синів сніг.

— Але я знаю, що якраз у цю ніч вона відчує кожен рух мого пера. А потім... потім спалю листа на свічці.

— Так, будь певний: вона відчує...

Світ мовчав.

— Добраніч, Мімо!

— Добраніч! Христос родився!

— Славіте Його!

Швидко обернувся і попростував непротоптаним ще снігом.

Уже першого дня Різдва сніг розтанув. Добре, що випала субота: могли їздити від хати до хати з колядою. Богдасик вивчився старанно говорити: "Я — малий пахолок, вродився у второк, а в середу рано до школи віддано. Іду я та плачу, стежечки не бачу, сльози втираю і вас із празником поздоровляю". Говорив це в кожній хаті, аж вкінці таки простудився і мусів пролежати цілу неділю в ліжку. Всі по черзі грали з ним весь день "Перехід на Січ", хотіли того чи ні. На диво дивне, гра ще була й досі непопсована, хоч служила ще від Миколая.

А від Різдва почали шугати в повітрі ще майже невловні подихи весни. А в усіх розмовах падало щораз частіше слово "Крути". Дзвеніло воно в телефоні поміж Романом і Мімою, поміж Романом та отцем Боринським. Гомоніло поміж Мімою і Тамарою (хоч Дибайлиха добре кривилася на ті безконечні розмови телефоном!). Його вишіптували потайки Орест і Всеволод в одягальні біля ковзанки. Його повторювала Христя, сидючи з Мімою на канапці у затишній вітальні приходства, і навіть жебоніли його Борисик та Богдасик, розкладаючи на килимі своїх паперових дружинників. Воно звучало всюди.

І ще треба було особливо вважати, бо отаман приобіцяв, що відтепер може давати накази і кожному зокрема, і то не знати, де лист буде захований.

Так Тамара найшла його в течці поміж своїми нотами. Орест — під килимком перед дверима дитячої. (Правда, килимик був прив'язаний мотузком до клямки, так що сам відсувався, коли відчинили двері). Всеволод найшов скручений папірчик у своїй власній шапці, коли повернувся з дискусії в Романа, і навіть Христин Іван держав у руці листа для неї — зараз після того, як у них була Міма і читала їй "Хлопці з зеленого бору".

Ставало цікаво жити!

УКРАЇНСЬКИЙ ПЛАСТОВИЙ УЛАД

Уповноважений на ЗДА

ч. 82/49

До

Старшого Пластуна Скоба

Романа Тополі

Дорогий Друже!

Вашого листа та звіт із дотеперішньої діяльності Пластової Групи в ... одержали. Щиро радіємо, що знов змогли ми налагодити зв'язок із Вами, а ще більше, що зараз же після приїзду в нову країну поселення Ви взялися з власної ініціативи організувати пластове життя. Коли б нам більше таких пластунів, як Ви!

Ваш експеримент із починанням пластової праці без того, щоб так її називати, як і експеримент із "невидним" провідником групи — незвичайно цікавий. Одначе ледве чи можна його застосувати в ширшому масштабі.

Покищо все ж таки будемо звертатись в усіх справах групи до Вас, хоч не мусите обов'язково приймати пост голови групи, якщо так дуже хочете його зректись на користь "отамана Волі".

Приймаємо рівночасно зголошення таких пластунів:

Старша пластунка розвідчиця Марія Лисовецька;

Юначка-прихильниця Тамара Рябенко;

Юнак-учасник Всеволод Рябенко (в нашій станиці є його колишній кошовий, що підтвердив його пробу);

Юнак-прихильник Орест Боринський;

Новачка Христина Боринська.

Важко нам одначе приймати, як дійсних пластунів чи навіть новаків, п'ятилітніх чи молодших. Одначе "садок", що його веде ст. пл. Лисовецька, зачисляємо їй, як пластову діяльність. Змінюються умовини, і нові форми праці стають необхідні, алеж суть залишається завжди та сама.

Із щирим побажанням Вам якнайкращих успіхів у праці та з пластовим привітом:
СКОБ.

Роман затер руки з вдовolenня, хоч Шопенгауер, розкритий на столі, не хотів ділити його радості.

— Я до вас тільки на хвилиночку, Еміліє Теофілівно...

— Алеж прошу, прошу! Так стужилася за вами, пані Таню, мов за рідною! Аж тепер розумію, як добре було нам дома: рідня, знайомі, що й не перечеислиш! У мого татка покійного, то ворота ціле літо не замикалися. В кожній кімнаті гості, а не стало місця, то спали в шпихлірі, а як і того не стало, то брати йшли спати на оборіг на сіно. Навіть не раз не знали ми, кого гостимо.

Куди ж на селі заїдеш, як не до священика? Щолиш ворота: ррип! — а мамунця зідхнуть тихенько та посилають Гануню різати нове курча...

— Та я так заговорилося, а ви, пані Тетяно, все ще стоїте! Сідайте ж, прошу дуже! Я зараз ще помию останній горщик і витру руки. Чогось стільки роботи в тій хаті... Правда, діти сьогодні ледве що їли. Нещастя правдиве! Орест і не торкнувся їжі від ранку, Христю хоч із бідою намовила, щоб сніданок з'їла, і навіть Борисик і Богдасик не хотіли їсти сьогодні цитринового киселю, хоч звичайно трохи не б'ються за ним.

— Та й мої не інакші!

— Деся вчора це Орест приніс, що сьогодні постять, бо Крути.

Я це розумію, треба шанувати такі річниці, але щоб не їсти? Хотіла не дозволити, бо це ж і не здорово, але Василько вмішався (дуже не люблю, пані Таню, коли мужчини до несвоїх справ мішаються!). Коли, каже, діти добровільно хочуть зробити таку жертву, не слід боронити.

— А в мене що? І слухати не хотіли, хоч ходили сьогодні в школу, як і щодня... А Тмарочка така недокровна. За сьогоднішній день зовсім позеленіла, а таки ні рісочки в рот не взяла! І в мене як почав Всеволод з Ігорем філософію розводити: і про Спарту, і

про виховання сильної волі, і про необхідність активного патріотизму, і про моральне значення самовідречення. А Тамара, як звичайно, за ними тягне. Так і переговорили втрьох мене одну...

— А все той Тополя їх намовляє!

— Ну, за нього хоч нема кому турбуватися, а я за мою Тмарочку таки дуже сьогодні нахлопоталася! Я вже не пішла на другу працю, щоб на цій панахиді бути.

— А, ось де вони всі тепер пропали!

— Ні, цього вони певно ні вам, Еміліє Теофілівно, ні мені не скажуть!

— Так, так, не те, що за наших часів бувало, пані Тетяно!

А тим часом у найдальшому куті городу, зарослому найвищим бур'яном та кущами, стояли вони всі кругом огника, лицем до золотого тризуба, приміщеного на стояку з гілляк. (Все роботи рук Орка, відморожених трохи при цій нагоді).

— Христю, поскладай букви, що їх ти мала останнього разу в себе!

(Мала на це заслужила: цілий місяць, день за днем, вона збирала з стола кришки і сипала їх голодним пташкам).

Отже тепер, з почервонілими під шапочкою ушками, вона поклала на подовгуватій полиці під тризубом напис "Україна". На хвилинку завагалася, коли було готове "Укр", і не могла вгадати, що тепер приходить: "А" чи "ї". Але продумала — і все вийшло добре.

— Із доручення отамана Волі, — почала святочно Міма, — ми зійшлися тут, щоб відчитати наші листи борцям з-під Крут. Вони були такі молоді, як і ми. І вони були такі відважні та сильні, що зуміли майже без зброї здержувати наступ большевицьких полчищ. Вони відійшли по нагороду, що належить від Вічної Справедливості борцям за правду. А проте вони близькі нам кожної хвилини, а тим більше сьогодні, в річницю їх героїської битви. І щоб ми не робили для нашого народу, в кожну хвилину ми відповідальні за наші вчинки перед їх пам'яттю.

— А тепер кожне по черзі відчитає свого листа і зараз же кине його в огонь. А з димом огню, що підноситься вгору, почують і триста борців з-під Крут, що ми хотіли їм сказати...

— Роман!

Наші Друзі і світлі Предки наші, Борці з-під Крут!

Вся наша історія не дала нам так багато, як Ви своїм прикладом. Триста спартанців прославило Спарту на цілі віки. Алеж Леонід не мав можливості відступу. Ви мали її, і Ви все ж не відступили! Між: тернопільцями був Ефіяльт, а між: Вами не знайшовся зрадник. І триста Вас створило новітнє поняття України і надхнуло поривом мільйони.

Сказав поет: "Спіть, хлопці, спіть ". А ми Вас просимо: не спіть, а живіть з нами і в ділах наших і благословіть увінчати перемогою розпочате Вами діло.

Лист попелів, і вітер закручував смужку диму в таємні знаки.

— Всеволод!

Всеволод поправив окуляри і відкашлявся:

Немає слів, нема пісень,
Щоб славити нам Вас, герої,
Щоб у важкий, кривавий день
В зневірі не склали ви зброї.
Міма з Романом переглянулися.
Ви стали прикладом усім;
Про Вас нікому не забути!
В понурій темряві віків
Будуть завжди світити Крути.
Під світлом тим розтане тьма!
Ви палко Рідний Край любили;
Любові ж Вашій меж: нема:
Вона живе і з-за могили!

Міма зробила рух, немов хотіла здержати Всеволода, але Роман одним поглядом звів нанівець її намір. І навіть огонь не дуже спішився нищити перший вірш Всеволода Рябенка.

— Тамара!

Рідні мої!

Ну, й що ж Вам писати? Ми з Мімою стільки говорили про Вас, що Ви нам справді мов знайомі! От мені тільки страшно, що мусіли Ви вмирати вночі у снігу... А проти Вас п'яні матроси з штиками! А ще й катували большевики Вас, поранених! Я пів ночі проплакала після того, як ми про Вас говорили!

Так останьтеся назавжди з нами! Ми всі думаємо про Вас!

Тамара.

Огонь кинувся захланно на рожевий листок.

— Орест!

Привіт Вам, Друзі, Борці з-під Крут!

Вимені дуже подобалися, бо Ви так добре били большевиків, хоч і не мали доброї зброї! Я живу не в Україні, але хочу туди повернутися і вбити за кожного з Вас хоч сотню большевиків.

Роман учить нас із Всеволодом стріляти з правдивої рушниці, і я минулого тижня вбив у парку ворону на лету. А поки виросту, ще краще стрілятиму. Чому про Вас не написали такої книжки, як про Батурин? Я дуже хотів би її прочитати!

Ваш Орест Боринський.

Димок вибухнув нараз і лист зник. Тільки тліли далі пеньки у ватрі.

— Христя!

Дорогі Вояки з-під Крут!

Я не знаю, що Вам писати. Мені дуже подобалося те все, що тета Міма знає відматері-України про Вас. Тільки найгірше, що Ви таки не перемогли червоного змія! Якби Ви жили, я б запросила Вас до нас. У нас хата велика, і мамця радо Вас прийняла б! А так Вас нема, але тета Міма каже, що Ви у Бога, бо згинули за Нього і за нас, щоб

ми колись мали Україну.

Ваша Христя.

Христя обпекла руку, бо хотіла для повної певности не кинути, а покласти листа в огонь. Але тільки трошки скривилася і навіть не ахнула.

— Борисик і Богдасик!

Обидва простягнули Мімі картки паперу. На одній і другій був "вимучений" напис "Крути", а біля нього роїлися маленькі, мов мурашки, люди, по один бік мальовані червоним олівцем, по другий — синім. Сині мали навколо себе великий круг.

— Ви добре написали "Крути". А хто ці червоні?

— Ну червоні, погані, Роман казав...

— А сині?

— То наші Крути! Тільки нам жовта кредка зламалася...

— А навіщо ці загороди кругом них?

— Щоб їх червоні не забрали!

— А як таки схочуть забрати?

— То я не дам! — затиснув кулачки Богдасик.

— І я не дам! — гороїжився Борисик.

— Гарно!

— Можна палити? — не втерпів Богдасик.

— Ні, повісьте собі ці рисунки над ліжечками! Нехай вони вам завжди пригадують сьогоднішню хвилину.

Спершу промайнуло личками розчарування, але потім врятовані рисунки були міцно пригорнуті до серця.

Тоді почала читати Міма:

—Хто Вас післав, героїв триста, у хуртовину снігову в бій?

Хто вигнав Вас із білих хат, де матері квітками прикрашали святі ікони?

Адже Вам життя розкішне розцвітало... Адже у Вас в очах зорів рожевий ранок...

О, хто покрив його імлою вічною в снігу холоднім? Хто дав очам тим силу в останню мить вогнем великим спалахнути?

Хто кинув вас, огненних літер п'ять, що творять слово "Крути", на шлях історії тернистий?

— Хто?

Питання наші падають у невідоме, і відгомін стихає за ними.

І в тиші напруженій ми чуємо, як ця непереможна сила, що в бій вела Крутянців, живе в серцях у нас.

І що рукам слабим вона дає нелюдську потугу. А очам дає огонь живущий.

Щоб на шляху історії тернистим засіяв новий тріумф свободного народу...

Прозорий димок довго мріяв понад головнями, що вже попеліли.

— А тепер будемо хвилинку тихо і будемо думати про Них...

Поміж кущі вдерся розхристаний вітер із прерій. Вдерся і став: побачив невидані лиця в мідяних відблисках багаття та стягнуті напруженою думкою луки брів...

Пахло ладаном.

— Со святими упокой душі рабов Твоїх... Душі рабов Твоїх... — гудів хор.

Церква була майже повна (наслідок проповіді минулої неділі!) і робила враження таємних катакомб. Тільки біліли в півтемряві вишивані рушники та корогви.

Роман, у пластовому однострої, держав синьо-жовтий прапор перед чорно застеленим тетраподом.

— Ади, як генерал який! — шептав на останній лавці Нагнибіда Дибайлові.

— Абисте знали, я видів австріяцкого генерала, — докинув, обертаючись до них, старий Лозовий, — точнісінько так само виглядав!

... Ідіже ність болізни ні печали... — скандував хор.

Нараз щось сталося. Хор перервав спів на половині слова. Вчинилося замішання. Чогось перебіг церкву у повному розгоні Богдасик і щось сказав Рябенковій. Чути було поспішні кроки, схвильовані розмови. Люди почали оглядатися на хори, отець зніяковів.

І нараз альт Міми упевнено почав:

... Тільки жизнь безконечная.

Ще секунда — і весь хор уже співав знову. Тільки як Роман не вслухався, він ніяк не міг почути голосу Тамари. Глянув скося поза себе і побачив, що в лавках не було ні професора, ні його дружини, ні паніматки...

Стиснув міцніше держак прапора. Лицем майже доторкався полотна.

Знову біг церквою Орест і викликав — більше стривоженими рухами, ніж словами — доктора Шустера.

Романові здавалося, що свічки в ставниках починають кружляти. Нігті трохи не вгризалися в дерево.

Пролунала востаннє "Вічная пам'ять". Роман відніс прапор і вложив у мосяжний обруч біля першої лавки. Перехристився і вже хотів бігти довідатися, що сталося, коли нараз завважив, що рубець прапора лежав на спинці лавки неакуратно. Повернувся, розпростав прапор, розложив, щоб опадав рівно і щоб видно було і синю, і жовту барви, а потім швидко пішов з уже майже пустої церкви.

На канапці у вітальні Боринських лежала Тамара, вже притомна, але все ще бліда та тремка, як квітка, що виросла без сонця. Над нею стовпилися всі, навіть дехто з сестрицтва, а Тетяна Гнатівна безрадно держала чашку кави в руках. Роман майже підбіг до канапи:

— Тамарко, що тобі?!

— Я... я справді в цьому не винна! — проговорила та плачливо.

— Тамарко, хто ж таке каже? Ти якраз видержала голодівку до кінця!

— Пане Тополя, скажіть хоч ви їй, що вже може їсти. Вперлася і не хоче, а пан доктор каже, що їй конечно треба чогось напитися! — і паніматка глянула не дуже то привітно на Романа.

— Алеж очевидно; адже вже після панахиди...

Пані переглянулися, згіршені.

— Бачиш — кляпа!

— З Тамарою? Знаєш, я справді тривожуся нею.

— Та ні, просто ослабла на хвилину. Мені теж було це дуже приkre, але коли вже все проминуло...

— Легко тобі говорити, але я був аж до кінця унерухомлений...

— Ну, а ти хіба не бачив гіршого?

— Еее, це не так...

— Але мене що інше "добиває". Я маю на увазі помисл із хлопцями. Я не продумала справи до кінця.

— Тобто?

— Коли Борис та Богдась нарисували крутянців і готові були їх боронити, не можна було казати їм ці образки палити!

— Ну, й не спалили! Але тепер, коли я вже виконав твій наказ, скажи, будь ласка: адже ти взяла цей задум із листами від мене!

— Як?!

— Я говорив тобі, тямиш, на Святий Вечір?

— Мені чомусь здавалося, що це моя вигадка... А тепер, справді... Так, пригадую!

— Я ж сказав це тобі в повному довір'ї...

— А тепер жалуєш, що сказав? — збентежилася не на жарт.

— Та ні, тільки...

— Якщо я добре тебе зрозуміла, то ми якраз і повинні робити наш біль творчим і передавати його їм, як порив до дії.

— Теоретично беручи — так!

— Але, якщо воно, вийшло, може, надто жорстоко, то пробач.

Я не хотіла...

— Ой Мімо, тіточко золота, з тобою ще, мабуть, ніхто не виграв...

Засміялася, щоб не заплакати!

— Це ще з трипільського матріярхату, голубе! Нам слід додержуватися традицій!

Було пізно, і Терещиха крикнула Романові вже з замкненої кімнати, що для нього є лист.

Дорогий Ромку!

Щиро вдячний Тобі за листа! Я нетерпеливо жду тих Твоїх листів, і, можеш мені вірити, після кожного з них стає мені щораз краще. Вже навіть потрохи встаю. Думаю: чи зумів би я вдержати в руках автомат, чи ні? Нема на чому поспробувати!

Стрінув тут діда з Ворохти; без однієї ноги, неборака, та й з легенями щось не тее, то й залишився сам, а діти вже в Канаді. Вміє різьбити в дереві — і мене вчить. Так цілими днями стружемо обидва, а сестра без кінця свариться, що моє ліжко та його

околиця — в стружках. Хотів сам замітати — не дає!

За вікнами ще сніг. Добре, мабуть, намерзлися хлопці цієї зими! Коли б мені швидше дійти до того, щоб хоч тут за яку роботу взятися та трохи більше гідним стати тих, що залишилися. Бо досі ніколи не бувало, щоб я не ділив з людьми всіх труднощів...

Приїздив до мене Бурмило з Мюнхену. Привіз газет, книжок, поговорили ми з годинку-дві, і на диво — стало веселіше! Ще й обіцяв, що запише мене на заочні курси Вільного Університету. Я трохи не закінчив економії у Львові, не поталанило; отже треба кінчати тепер.

Щире спасибіг Тобі за листи, але грошей, ні харчів не присилай, бо насправду більше не прийму пересилки!

Волтер Коцюба сидів за столиком перед шафою в бібліотеці і записував, не без труду, своїм "вотерманом":

Петро Нагнибіда — "Хмари ", дня березня шостого.

Орест Боринський — "Курилася доріженька ", дня березня шостого.

Закінчив і скривився: так мало люди випозичають! До того — найбільше скитальці. Хоч отець щонеділі нагадує! Пожурився, а тоді записав:

Володимир Коцюба — "Соняшний промінь ", "Під тихий вечір ", "Тіні забутих предків ", "Захар Беркут ", "Марія " — дня березня шостого.

Вибрав потрібні книжки і відклав собі на столик. Ще переглянув, кому слід вислати пригадки, що задовго вже держать книжки, а потім уже міг спокійно приглядатися, як Міма ставила в ряд з два десятки дітей і вчила їх вправ до "Думи мої". Тих, що не розуміли по-українськи як слід, Христя брала просто за руку і заводила на призначене місце. Борисик і Богдасик стояли перед рядом і за вказівками Міми підносили чи опускали руки, оберталися, схилялися, підводилися. Решта мала робити те, що вони. Обидва аж надувалися на гордощах, що всі виконують те, що вони покажуть.

Попід стінами сиділи мами та бабуні дітей, а в кутку куняв Михайлишин.

— Ну, дивіть, місис Нагнибіда, як ваш Гаррі зручно то робить!

— Але як тої Мері слухає, місис Савурак! А мене в хаті — не хоче!

— А Енину Беверлі то хоч за фільм-стар брати!

— А Андрійчукова аж з фарми свою Ольгу привезла вже третій раз!

— Гей, містер Михайлишин, а де ваша?

— Га? — пробудився Михайлишин.

— Та я питаю, де ваша Славка?

— Або я знаю?

— А чого ж ви її не привели?

— Я?

— Або то що, гріх? Аво містер Мельничук привіз синових дітей і прийде по них.

— Та що її брати, коли вона хвора!

— То так треба було і казати! Що їй бракує? Дуже хвора?

Може вайрус який?

— Вчора лежала в ліжку, — пригадав Михайлишин з бідою.

— А нині?

— Я... я ще не був у хаті.

— А десте були?

Михайлишин насупився.

— В барі сиділи в неділю святу?

Чом вас ві-тер не роз-ві-яв

В сте-пу, як пи-ли-ну...

— повторювали гуртом діти.

— Добре, ви вже гарно вмієте! А тепер забавимось.

Там, у ліску малі діти

І збирали гарні квіти...

Це вже була пісенька, що її всі знали, тому всі старалися співати її якнайголосніше, плескати при ній якнайсильніше, скакати якнайвище.

Нараз відчинилися двері, і в них з'явилася Михайлишинова з Славкою, завиненою в накривала, на руках. Щічки дитини пашіли нездорово.

— Славочко! — підбігла до неї Міма.

— Цьоцю, цьоцю! — зацьвірінькала Славка, як пташеня, що випало з гнізда.

— Пані Гафіє, і чого ж ви брали хвору дитину?

— Та плакала ще зранку, як тільки дзвони почула! "До цьоці, хочу бавитися, до дітей хочу!" А я боялася, що ще за плачем дитина збавиться; то завинула, як могла, та й принесла.

— Алеж вона хвора! — злякалася Міма.

— А певно, що хвора! По очах видно! — зауважила Нагнибіда.

— А ви в доктора були?

— А ліки давали?

— А що їй сталося? — обступили Михайлишинову жінки.

— Та я на ніч роблю, а мій мав прийти до хати, та й не прийшов, а воно, дурне, вибігло на двір та й промокло на дощі...

— О, це небезпечно, то може вам від того бейбка минутися!

— зажурилася Савуракова.

— Пані Гафіє, візьміть її зараз додому, треба її покласти в ліжечко... Славцю, ти підеш? Бачиш, уже всі діти йдуть до хатки. Ти — чемна дівчинка, — приговорювала Міма.

Але Славка сильно розплакалась і вчепилася за її шию.

— То прошу пань, прошу вже справді брати дітей. На сьогодні вже доволі, а я піду з панею Гафією...

— У-у-уммм... — невдоволено загуділи діти в один голос.

— Так, скажемо собі "до побачення", а на другу неділю знов прийдете...

— Ой, ще трошки!

— Ще раз "Ластівки з гнізда"! Ми будемо гуд кідз! — репетував Гаррі.

Але нічого не допомогло.

— Ходім, пані Гафіє! А лікар був уже у вас?

— Та який там лікар? Мій в п'ятницю платні не приніс...

— А бодай його! — не втерпіла Терещиха.

— То я зараз покличу моєї Ени Германа! — поспішила Рощукова. — Він має тепер кард-парті, але то важніше! — і покотилася залею до телефону.

Міма швидко одягалась, а Славка рвалася до неї з рук Михайлишинової.

— Пане Коцюба, а якби ви так могли взяти їх автом! — затурбувалася нараз Терещиха, вдягаючи рівночасно свою внучку у плащик. — Щоби не чекали довго на автобус, бо надворі вері зимно.

Волтер підскочив, мов опарений:

— А звичайно, вже і так моя година скінчилася! — і в поспіху ніяк не міг перевернути ключа у шафі.

Та нараз із темного кутка вийшов Михайлишин, розбуджений галасом. Сунув, як чорна хмара, просто на Волтера:

— Гей, а ти що, паничу, будеш мою жінку та й дитину своїм "кобиляком" возити? Гадаєш, що в Михайлишина на "баса" не стати?

— Пане Михайлишин, дитина могла б так ще гірше простудитися, — просила його Міма з зів'ялою Славкою на руках.

— А ви, панунцю, не робіться такі ласкаві! О, подивіться, я маю сам гроші! — Михайлишин довго витягав з кишені заялозену мошонку, а коли вкінці відчинив її, звідтіля висипалися один п'ятак і три центи. Михайлишинова захлипала...

Михайлишин безрадно поглянув на мошонку, а потім по всіх лицах. Ні одно не виявляло ні крихітки співчуття.

— Все та бара... — пробурмотів, ніби на оправдання.

І тоді нараз прискочили до нього з усіх боків жінки і почали його лаяти: по-українськи, по-англійськи, з щирого серця, з святого переконання.

— Йой, та лишіть мене, я при людях кажу: більше мене в барі не побачать! — просився Михайлишин.

— Абисте то були скорше сказали, то було би добре, а тепер хто знає, чи не запізно! — погрозила Савуракова. Міма була справді щаслива, коли всіли до авта.

Ой, ходить сон коло вікон,

А дрімота коло плота...

За столом сиділа знеможена від сліз Михайлишинова, хропів, лежачи впоперек ліжка, Михайлишин, а Міма ходила по хаті з Славкою на руках. Кілька разів хотіла її класти, але дитина починала кричати так жалібно, що Міма, налякана, брала її знов. Славка скрикувала час до часу: "Вова, вова!" і закривала очі розгаряченими ручками.

— Нема вови, Славочко, нема, можеш спокійно спатоньки.

— Вова візьме Славцю!

— Не візьме! Я не дам! Ні-ні!

— Ні, ні... — заспокоювала сама себе Славка і знов попадала в забуття.

А потім приходила рівна година, і треба було вливати в дитину ліки — проти її волі, звичайно.

За вікном сірів похмурий ранок, а Мімі вже починали бігати чорні цятки перед очима. "Коли б лиш швидше до восьмої, коли то доктор Шустер обіцяв знов навідатися", — думала вона.

— Ой, місис Лозова! Я нині така була схвильована, що аж собі мусіла оглядини замовити в доктора! — кликала Дибай лиха з вікна.

— Або що? — і Лозова поклала кошик із біллям на камінну стежку на подвір'ї.

— Та во моя Мері, як пішла вчора до церкви, то аж нині в десятій ранком повернулася!

— Ого! — аж скрикнула зацікавлена Лозова.

— Я то знаю, що її в неділю ніколи нема дома, але вечером лишилося мені трохи перекладанця з шоколядою, хотіла їй занести, а її нема!

— Ой-ой-ой!

— Кличу до Коцюбів — нема; до отця — а там всі вже сплять.

Кликала і поліцію — нема! Цілу ніч не спала, чотири "ей-бі-сі" взяла, аж над ранком закликала Терещиху — а вона, знаєте, була з дончиною Еліс під церквою і каже, що Мері поїхала до Михайлишинів, бо їх Славка дуже хвора.

— Ну, а що вона вам казала, як прийшла?

— Та те саме. Геф напів жива прийшла і зараз поклалася спати... Навіть на роботу не пішла.

— То їй заплату скатують!

— Певно, а їй так треба хоч плащика якого на весну! Коли видно — таке м'яке серце має... Хібащо вже сама їй куплю.

— А ви що, місис Дибайлиха, ви вірите, що вона була в Михайлишинів?

Дибайлиха схопила валок, що лежав під рукою:

— Аби мене хто на чапси порубав, то що моя Мері каже, все правда, і нікому більше не вірю!

В цю ж хвилину задзвонив телефон у неї в хаті.

— Містер Тополя?... Та є в хаті, тільки спить...

Але Міма вже сходила сходами вниз.

— Так, це я.

— Слухай, мені господиня казала... Як тепер Славці?

— Куди краще... Лікар казав, що небезпека минула. Але була... Розумієш: була! Зайду туди ще вечером.

— На чергових сходах дістанеш на переховання напис "Україна"...

— Дякую дуже! Не забирай цієї втіхи дітям!

— А знаєш, Мімо... (Голос заломився). Я так дуже хотів би сказати тобі щось гарне...

— Кажи, не гайся!

— Та... знаєш... може, колись іншим разом. Колись ще трошки пізніше. Ти — дуже кохана тіточка! Спи даліше спокійно...

Роман повісив слухальце, сів за прилавок в ленченетті, замовив зупу з салери (10 центів) і взявся читати листа, що його найшов у скриньці, йдучи на роботу.

"Дякую тобі за пораду їхати в Америку. Безперечно, я хотів би Тебе нарешті побачити, алеж твоя думка "через Америку в Україну " трохи фантастична. Тут я знаю дорогу додів насліпо.

Перейшов її раз власними ногами, то, може, і вдруге подужав би. Можливо, що це звичайне превразливлення, але я справді не раз мов відчуваю тут подих вітру з України. А там? Чим дихати? Ні, таки, мабуть, не поїду!

Романові пробігли мурашки спиною. Ще хвилина — і був би Мімі все виталапав! Маючи цього листа в кишені! Але Бог не без милости! І Роман відітхнув з полегшою і зачерпнув ложкою безвиразної юшки. Даліше читав уже спокійно.

— Я вже трохи не до маршу здібний. Коли б так знов було куди та чого!...

На заводі загуділо. Роман побажав гудкові, щоб його качка копнула. Невимовно важко було йому діждатися п'ятої години, щоб відповісти на листа. Того пополудня попсував свою машину тільки тричі.

Дорогий Іване!

Твойого листа прочитав уважно. З першою частиною ніяк не погоджуюся. Ти мусиш сюди приїхати! З власної практики можу Тобі сказати, що подув вітру з України почуєш і тут — і, мабуть, почув би його і на Марсі. Неважно, що фізично ми далеко від Рідної Землі і вже не можемо тягнути з неї безпосередньо живущих соків. А дихати ми будемо завжди тим нашим питомим повітрям, бо іншим не зуміли б.

Може, інакше будеш глядіти на цю справу, коли напишу тобі, що тут жде Тебе...

Задумався. Годиться писати чи ні? Хіба слід втручатися так далеко в чужі особисті справи? А якби це був усе таки тільки випадковий збіг обставин? Як можна брати на себе відповідальність за щось таке?

І дописав:

... не менша та не менше потрібна з громадської точки погляду праця, ніж у Німеччині. Важко тобі було б повірити, які тут перелогі!

Похвалив себе в думці. Ще не знати, чи Іван справді подужає. Тоді каламутити спокій Мімі лише на те, щоб пережила це все ще раз...

Коротко кажучи — починаю старання про документи на переїзд для Тебе.

Заліплював листа, і йому вчувалося, що шумлять смереки. А в тих шумах було щось невловне...

Коцюбиха трохи не розривалася коло Міми і Христі. Волтер теж крутився кругом них, мов несвій. Відразу посадили їх на м'які фотелі під стоячими зеленавими лямпами, принесли на мисочці горіхів, сухариків, подали морозиво.

— Таж ми прийшли не їсти, а писанки писати! — боронилася Міма. Христя не мала часу боронитися, бо завзято їла морозиво.

— Ну, то що? На все стане часу: вечір довгий.

— Але я обіцяла, що Христя прийде в дев'ятій домів.

— Нічого! Закличемо парафію і скажемо, що прийде пізніше.

А де та друга?

— Прийде незабаром, обіцяла прийти. Тепер ще має лекцію співу.

— То зле, бо не буде знати, як робити від початку.

— Може, зараз надійде, а ми починаймо. Я чула від пана Волтера, що ви, пані Коцюба, прекрасно пишете...

— А як же, які хочете! Я їх з дев'ятдесят різних знаю! Колись у Космачі то весь піст цілими ночами писала. А як до цієї країни приїхала, то мала працю в кафетерії, від четвертої ранку до півночі. А містер Коцюба працював в копальнях у Пенсилвенії, поки того фюнерел парльору доробилися. А ще поки Волтер у тім якімсь каледжі ся вівчив... То коли було писати?

— Але тепер уже не працюєте!

— То що з того? Сядеш у вітальні на фотелі, слухаєш радіо, сядеш та й сидиш... Та й ніхто тут писанок не пише...

Писанки стояли вже в жовтій фарбі, а Волтер, півсхований за холодильнею, слідкував із годинником у руках, щоб це тривало не задовго і не закоротко. В міжчасі міг глядіти на Міму.

— А тепер треба почекати, поки натягнуть краски.

— То й пождемо!

— А потім наложимо зелені цятки. На кожній писанці вони мусять бути.

— А чому? — вихопилася Христя.

— Бо то Матінка Божа, як малювала писанки для Пилата, аби Христа не вбивав, то плакала, небога, а то її сльози на писанках...

По хаті війнуло чимсь новим, і всі вслухалися в нього.

— А що ви робили, пані Коцюба, поки ждали на писанки?

— А що ж? То взори на бербеницях випалювала, то вишивала.

— О, я бачила ваші вишивки в церкві! Чудові!

— То не такі! То від тої пані. Я інші вишивала...

— А свої маєте?

— Та що там! Якись онучки ще з бабиних сорочок, що неня були на дорогу дали!

— А можна поглянути?

— Та що будете на таке старе глядіти!

— Нам таки цікаво...

Полинялі фарби пахли ялівцем, а в куточках взорів заховалася мудрість поколінь. І не тільки в Христі, а і в Міми розблисли очі.

Міма попросила декілька платків, щоб відшити.

— Про мене, і все беріть! Май час уже вам вишивати сорочку своєму хлопцеві!

Міма швидко спитала Волтера, чи не час уже виймати писанки з фарби.

Міма розписувала решітки, а Христя за допомогою виставленого кінчика язика виводила писальцем безконечник. Правда, не дуже то рівно, але як же можна інакше, коли само яйце таке криве!

Знов ждали. Коцюбиха ставала якась інша над писанками.

— Бо що то, як я не раз замолоду до білого дня на скрипці легіням до танку грала, а потім на полонину до маржини — і не було мені нічого. А тепер завжди щось болить... А ще як собі заспівала часом...

— А просимо і нам заспівати!

Навіть не треба було дуже просити.

Черемоше, Черемоше, бистра твоя вода,

Дівчинонько з верховини, яка ж твоя врода!

У блискучо-білій кухні запахло хвоєю. Пісня лилася широко, глибоко, а на поморщеному лиці Коцюбихи розцвіла усмішка.

Як си гуцул затанцює та як си заграє,

Чорнобриву дівчиноньку кругом обертає.

Голос, що співав, не був буденним голосом Коцюбихи!

Ой, на Кути доріженька, на Кути, на Кути,

Ой, як тебе, верховино, забути, забути?

І Коцюбиха вікнула, аж вікна задзвонили, а Волтер мов злякався.

— Ой, добре там було, як передновок зараз по куті зачинався, а співала, а весела була, а жартувала з легінями... А на музиках, ади, ціла ґражда зі мною крутилася... А тут — ніби щодня Великдень, стільки скоромного! Піду на галю — сміюся; поїду на пікнік — сміюся; гляджу на телевізор — сміюся, але весела ще ніколи таки не була!

Писанки сохли у відкритій печі, наставленій на "низьку температуру". Білий годинник на стіні (на животику розсміяного "кухарика") показував уже таку пізню годину, що краще було й не глядіти на нього.

Коцюбиха нарікала, що фарби не такі, як були дома — з дубової кори та з цибулиння, але признала, що писанки вдалися незле. Просила прийти ще: покаже нові взори.

Христя присіла біля печі і не могла надивуватися, як на писанках цвіли рожі і сонця, красувались олені та півники.

Тамари не було, а Роман сидів, насуплений, по той бік стола і ждав, щоб забрати дівчат домів.

Дорогий Ромку!

Ну, бачиш, прийшов виклик з ІРО, і хто знає, чи я таки не рішуся їхати. Передумав все, що пишеш. Може, воно й правда, що нам треба звикати до сприймання Батьківщини, як нематеріального, якому можна служити всюди. Ти написав уже п'ять довгих листів на цю тему, то, мабуть, час мені вже скоритися.

Одне тільки — чи продумав Ти, що стану Тобі зайвим тягарем? Мабуть, знаєш, що мені це було б важче знести, як Тобі! Я не хочу думати про мою недугу. Роблю все можливе, щоб поводитися як здорова та нормальна людина. Починаю студіювати, побував у нашій вояцькій станиці, взяв трохи кореспонденційної роботи від них. Зголосився і до Пласту. Запропонували мені проводити теренові справи на святі весни. Любо буде згадати наше лісове життя, а також колишнє таборування на Соколі.

Отже бачиш, роблю все, але таки відчуваю, що недуга причаїлася десь у мені і готова вискочити кожної хвилини. Вечером сестра завжди крутить носом над моїм термометром, лікар часто натякає на весну.

Дуже погано, що живу тепер весь час за Твої гроші. Але як мені їхати в країну, де треба безумовно міцних м'язів, коли знаю, що ледве чи подужав би фізичній праці? Подумай про це сам!...

Романові було на серці так, що годі описати: він уже не казав рішуче "ні", а волів "може". Щоб не заходити далше в хиткі фантазії, сів читати Ангела Силезія. Це допомогло відразу.

— Ромку, ти дістав у Всеволода копію його вірша "Крутянцям"?

— Умгм.

— А вислав її своєму професорові літератури до Детройту — так, як задумав?

— Умгм.

— А він ще не відписав?

— Якби відписав, я тобі похвалився б.

— Ромку, чого ти такий скислий?

— Не питай!

— Слава Богу, що дожили до цього виступу Тамари! А то відкладали його мільйон разів! Промине він — і Тамара знов буде наша. Бачиш, як живо вона захоплюється кожною річчю, що стрінеться їй на дорозі! На неї треба дуже вважати, але вкінці побачиш, що це промине разом із тим виступом.

— Тобі здається, що в мене тільки й журби, що дівчина!

— Чого ж кидаєшся?

— Та ні, я не теє... Пробач! Але бачиш, я трохи загруз...

— Де?

— На Сковороді.

Міма мусіла усміхнутися.

— Кому сміх — кому й ні! Я думаю про Сковороду з великої літери — про Григорія Савича.

— Аж тепер не розумію!

— Маю писати про нього доповідь і читати її перед аудиторією.

— Про Сковороду?

— Та так випало. При іспиті з Гегеля згадав, що Сковорода теж побудував свою систему на протиріччях буття, професор зацікавився, і — бух! — пиши доповідь!

— Це ж добре: зможеш їх поінформувати.

— Та ніби...

— Так що ж? Матеріялів не маєш?

— Дістав від товариша з Шікаго Чижевського, а дещо тут найшов у бібліотеці, в слов'янському відділі...

— І коли ти їх читаєш, якщо кожний "славний четвер" ти з хлопцями? Хіба там випозичають книжки?

— Так, ввечері після викладу можу взяти, а ранком, трохи припізнившись на роботу, — повернути.

— А коли вчишся з них?

— Посередині! Та не в матеріалах справа. Незвичайно важко подати чужинцям все з їх точки погляду, не з нашої... Що для нас має значення, те для них "суєта, п'ята і хвіст", як писав Сковорода. На цьому якраз я і став. А до того здавав тепер іспит, щоб дістати дозвіл їздити вантажними автами.

— Що?

— І вже через два тижні буду це робити. Вже прийняли мене на нову працю.

— А це що за фантазія?

— А проста: відчуваю, що щоденне стояння у фабриці вбиває в мені всяку рухливість...

— Дай, Боже, всім такої нерухливості!

— Хвали мене, ротоньку! А так хоч матиму щоднини нові враження, мінливі краєвиди...

— Ой, вважай, щоб ти не перемудрував! Бачиш, і доповідь через це занедбав! Коли ж вона буде?

— На другий понеділок.

— То, може, порадься ще професора.

— Знаєш, у другій народній учитель хотів був в мене вмовити, що мені хтось помагав писати завдання, а я йому сказав: "Пане вчителю! Прошу раз назавжди навчитися, що я роблю кожну свою роботу сам".

Міма засміялась, але не цілком весело: її щось гнітило... Стрінули отців та професорів в елегантній брамі новозбудованої середньої школи. Романом немов стрясло, коли їх побачив, хоч Тамари, samozрозуміло, коло них не було: вона давно вже була в школі, мала останню пробу.

І вони побачили Тамару.

У глибоко викроєній, вузесенькій суконці, з тисячами штучних самоцвітів на руках,

на шиї, на волоссі.

Позад неї барабанила оркестра, а вона вигиналася на всі боки, тупотіла ногами, кривила уста, показувала руками на когось поміж глядачів, "стріляла" з пальців. А її спів — це була мішанина диких вигуків та безсилих стогонів...

Мімі раз-по-раз вдаряла до голови хвиля крови.

Біля Тамари появився партнер. У білій блузі та з чорним "метеликом" під шиєю. Вони то йшли на себе з кулаками під немилосердний галас музики, то викручувалися, кожне окремо, а вкінці він взяв Тамару за стан... Міма кинула оком на Романа. Він дивився в землю, сперши лікті на коліна. Батьки збентежено поглядали на сцену — мов очам своїм не вірили.

Загуділи оплески. Тамара кланялась і посидала руками поцілунки в залю. А потім обидвоє взялися за руки і вибігли за сцену.

Досиділи мовчки до кінця. Добре було вже те, що кінець прийшов незабаром після Тамариного виступу.

— Ну, бачиш, вже й по всьому! — потішала Міма. — Тепер ходім до дверей, де виходять учні, — стрінуги Тамару...

Лице Романа було мов камінне...

— Правдиву Тамару! — додала.

— Ти думаєш, що те все була лише маска? — спитав, не підносячи погляду.

— Думаю! — сказала навмисне голосно і рівночасно злякалася, щоб Роман не вичув у цьому слові чогось зайвого.

Пішли, протискаючися поміж сорокату юрбу. Дорогою "прилаталися" до них Всеволод та Орест.

— Знаєш, Ромку, татко казав, що забере Тамару і мене до іншої школи, — почав Всеволод, ніби оправдуючись. Але Роман мовчав.

У бічну вуличку, де стояло лише кілька авт, виходило двоє дверей з написами: "Для дівчат", "Для хлопців".

Ждали вчвірку, поки з обидвох дверей не висипалася гурмою молодь. У півсмерку почали щораз частіше поблискувати папіроски.

При вході з'явилася Тамара. На зеленавому плащі мерехтіла в срібних стрічках орхідея. Тамара голосно говорила і сміялася. Золоті кучері, зв'язані віночком штучних квіток, невпинно скакали по її плечах. За нею майже підбігав той самий, що співав на сцені. — Навіть не погляне на нас! — прошипів Роман Мімі над ухом, і в погляді його було щось дуже зловісне.

— Ну, чого ти? Просто нас не завважила!

Але ні: завважила! Всідаючи до "його" авта, оглянувшись і з висоти свого щастя післала їм великодушно один помах руки. "Він" поклав їй руку на рам'я. Авто рушило...

— Ромку! — майже з острахом промовила Міма.

— Лиши! Ви всі однакові! — і Роман пішов важкими кроками просто перед себе.

Міма з Всеволодом і Орестом осталися самі на майже темній вулиці.

В понеділок Міма тричі телефонувала до Романа на працю, і тричі якийсь дуже немилий голос відповідав:

— А хто говорить?

— Це приватна розмова...

— Але хто говорить?

— Прошу тільки попросити пана Тополю!

Була мовчанка, а потім той самий чужий голос казав: — Тополі сьогодні немає...

А коли Міма подзвонила до Терещихи, то довідалася, що Роман вийшов до праці, як і звичайно...

Роман сидів у бібліотеці і півсвідомо глядів на довгі ряди запорошених книжок. Перед ним на столі лежали білі листки паперу.

— Треба починати писати — сьогодні ж самотній вечір без викладів.

Власне для цього писання він і зробив виняток, сказавши хлопцям, щоб вони самі рисували плян міста.

Перед його очима мигнули іскристі ковтки Тамари.

— Щоб лиш почати — далі думка сама вже якось уложиться. Матеріал же відомий...

Книжки стояли німі, але їх вигляд неначе заспокоював.

— І як вона могла так легковажно махнути рукою? І кого це я любив? Любив?... Чи люблю?

Годинник показав, що вже минуло пів години.

— Писати, конечно писати!

Перо стало на половині дороги.

— І хто ж вона така: Тамара? Без жалю перейшла в інший світ. Отже нема за ким побиватися... І через неї образив Міму?

Як можна було? На всіх лютував тоді, але образити Міму...

— Найкраще почати так:

"Визначний український філософ та письменник, Григорій Сковорода, народився в селі Чорнухах на Лубенщині..."

Написав і передер картку.

— На четверту гімназійну було б якраз добре... Мені, командирові Довбушеві, стояти мовчки та глядіти, як моя Тамара... Моя?...

Просив наставника, щоб казав, що його немає на праці, коли б хтось телефонував... Нехай ні Тамара, ні Міма. Але все ж — чим та Міма завинила?...

— Хіба ж Тамара перша перепросить?

Хотів знов писати, але вигляд передертої картки відразу його знеохотив.

— І чому ж не можна її забути?... Роздер би того блазня!

В неділю, після святкових сходів в честь Шевченка він говоритиме з Тамарою...

Мовчки потакували розумні книги.

— Вона ж зрозуміє... Бо все це просто якесь непорозуміння...

Вона ж гарна в своїй суті людина, не зважаючи на все... І

Всеволода сестра. А Всеволод такий цікавий до всього...

— А сьогодні тільки четвер...

Білили докором картки паперу...

Вибила десята, і бібліотекар чемно нагадав, що йому час замикати бібліотеку.

Дорогий Ромку!

З санаторії мене вже випустили. Живу тепер з Бурмилом. Коломийка з моїм виїздом починається добре. Одно "решетування" вже пройшов, дальших жду. За Твою порадою пізнав Мірка П., що працює на Функу. Він справді багато може і боюся, що мусітиму надуживати його ввічливості. Може, хоч колись зможу йому якось віддячитися. А то — ні під яким оглядом не надаюся до виїзду!

Споглядаю на це все, як на якусь гру, що нікому не шкодить. Отак сміху ради дужаюся з усім тим урядовим апаратом — чия візьме? Не з такими, було, вигравав!

Але мушу признатися Тобі, що попри таку поставу таки вже хотілося б заїхати. Мабуть, не підозріваєш, що того, щоб зажити нарешті в унормованих обставинах. Навпаки — до них мені важко було б звикнути. І звикати не хочу. Тобі ж це зрозуміле: коли життя не терпке, то й не життя. Але хотілося бпоговоритиз Тобою. На сьогодні Ти одинока рідна мені людина. І, може, нарешті перестала б моя доля важитися в руках кожного панка за столиком, бо це понижує, а понижуватися я не звик!"

Лист лежав, відірваний від решти життя, на столі. А життя капало, як за кару: була щойно п'ятниця... А в неділю...

** Тобто перевірку.*

Сиділи всі в непросторій кімнаті Рябенків. На столі лежав на вишитому рушнику пожовклий та злинялий "Кобзар". Біля нього у склянці — китичка волошок. (За ними Міма їздила аж на другий кінець міста). Але настрої у всіх ніяк не підходив до свята.

Рябенки (так дорадив дружині професор) вибралися до отця Боринського, а дітей не було. "Це не для них",—так проголосив Всеволод, що відповідав за влаштування сходин.

Не забудьте пом'янути

Незлим, тихим словом...

Відспівали і сіли.

— Зараз я починаю доповідь, потім подруга Міма виголосить

"Три душі", а потім Тамара проспівас "У неділеньку та ранесенько", — якщо вона підготована до цього, — додав Всеволод задирчасто.

— Підготована... — вистогнала Тамара.

Всі прийняли це мовчки до відома. Тільки всі чомусь гляділи перед себе, і їх погляди не стрічалися.

Всеволод поправив окуляри і почав говорити про життєпис та творчість Тараса

Шевченка.

Роман слухав і думав, що Всеволод говорить навіть незле, тільки міг би не так сухо, і що властиво слід було перевірити його писання. Про те, що після сходу відбудеться розмова між ним і Тамарою, розмова вирішна, він старався не думати. Зрештою він знав до подробиць, що саме казатиме.

"... Як бачимо, все життя Шевченка — це великий приклад вірності Батьківщині, що її не змогли зламати ні обіцянки всякого добра, ні страшні муки. Шевченко казав тим, що хотіли його завести в російські поети:

Теплий кожух, тільки шкода —

Не на мене шитий,

А розумне ваше слово

Брехнею підбите.

А своїм катам казав:

Караюсь, мучусь, але не каюсь!

І правильно, бо вірність Батьківщині — це найкраща прикмета людини. А хто зрадив раз, тому вже ніколи ніхто не повірить. Хто зрадив, той не тільки вчинив кривду тим, що вірили йому, але самого себе зневажив...

Роман здивовано поглянув на Всеволода, але той читав далі і щораз більше захоплювався:

— Як високо цінить Шевченко в "Невольнику" вірність Ярини, що таки діждалася свого милого, хоч і сліпого... (Міма здригнулася). І він остерігає всіх українських дівчат, що полюбити чужинця — це найпоганіша форма зради...

Кохайтесь, чорнобриві,

Та не з москалями... "

Крісло Тамари загуркотіло, втратило рівновагу і перевернулося, стягаючи за собою зі стола скатерть. Тамара схопилася з нього і стрілою погнала у свою кімнату.

Міма старалася врятувати "Кобзаря" з калюжі води, що утворилася з розбитої склянки з квітами; Всеволод побіг до кухні по ганчірку. Орест хотів знов застелити скатерть і штовхнув книжки професора, що стояли високою горою просто на підлозі.

Святочні сходи не вдалися — і не скінчились...

Міма підійшла до Тамари, що лежала непорушно на ліжку у своїй кімнаті, і сказала ледве чутно:

— Тамаро...

Тихо.

— Тамарко!...

Тихо.

— Тамаро, голубонько! — і торкнулася її рамена пальцями.

Відповіло здавлене ридання.

— Тамаронько, хлопці пішли з хати, ми осталися самі. Тепер можеш мені все розказати, дитино... Ти ж завжди розказувала мені про Романа...

Міма сіла на ліжко біля Тамари. Та нарешті підняла голову з пом'ятої подушки і недовіжливо глянула на Міму.

— Я люблю Ларрі! — майже викрикнула нараз. — Нехай собі Всеволод каже, що хоче!

— Я знаю, Тамарко; чого ж хвилюватися? Я бачила тебе з ним на сцені і тоді, коли всідали до авта, їхали...

— Ми мали парті після концерту — в "Гаваї-Інн"...

Міма держала себе міцно в руках.

— Ну, добре — мали вечірку. Але ти ще мені не сказала, за віщо ти любиш Ларрі?

— Ларрі — чемпіон у бейзболі. За ним тужать усі дівчата в школі.

— А Романові цілували руки з вдячності малі діти та безсилі бабусі! — сказала ніби до себе Міма.

— Що ти кажеш? Цілували?

— Коли він визволяв їх із більшовицького транспорту на схід... Та це мені лиш так пригадалося, що Роман розказував.

Ти говори дальше про Ларрі.

— Ларрі і хлопці всі шанують!

— А Романа боялися на смерть большевики... Та я не даю тобі скінчити.

— Ларрі... Ну, як тобі сказати? Батько Ларрі має гуртівню цукорків, великий бізнес...

— Батько Романа вже понад сім років карається на засланні...

— Хіба Роман мав батьків? Я не думала про це...

— А звичайно! Але що ти ще знаєш про Ларрі?

— Він дістає щотижня від батьків по п'ятдесят долярів на що сам хоче...

— А Роман від шістнадцятого року життя сам заробляє собі на прожиток...

— Як — з шістнадцятого? Від того віку, в якому тепер я?

— Відколи большевики вивезли його батьків... Але ти кажи про Ларрі...

— Що тобі ще сказати? Він був найс, завжди, розумієш, чарівний був... Купував мені орчідз...

— Орхідеї? А знаєш ти, що міг би дати тобі Роман?

— А що? — зацікавилася.

— Тебе саму!

— Як це?

— Бо тепер ти — сама не своя...

— Ой, чого ж ти стільки говориш про нього?

— Бо ти його любила. Не так?

— Так...

— А любиш?

— Я не знаю...

Міма вже не могла довше говорити спокійно.

— Він забагато вартий, щоб ти гралася його почуваннями! — майже крикнула. —

Розумієш?

— Але Ларрі є зі мною ін лав так, що аж плакав! — відповіла вперто.

— Романових сліз ніхто не побачить, хоч ти — одинока в нього на світі...

— Одинока?

— Хіба не знаєш? — голос Міми був суворий.

— То що я... що мені робити?

— Про це треба тобі самій подумати! А коли не знатимеш, спитай її! — і Міма показала в кут. Там майже чорніла на стіні під білим рушником Вишгородська Богомати.

Замість відповісти Тамара знову сховала голову в подушку. Міма вийшла навшпиньки з кімнати. В голові їй шуміло...

— Галло, пані Терешко?

— О так!

— Чи можу говорити з паном Тополею?

— Я думаю, що но!

— Нема його дома?

— Є! Прийшов десь так з годину тому.

— Так що ж?

— А то, що такий прийшов, як — не при вас кажучи — п'яний. Геть заточувався, навіть мені "гело" не сказав і пішов нагору.

— А не можна б його таки попросити? — настоювала Міма.

— Пробачте, що так вас турбую...

— Чому ні! Спробувати можна.

Міма чула навіть через телефон, як Терещиха стукала в двері нагорі...

— Нічого вам не поможу — не відзивається!

— Дуже вам дякую, пані Терешко, і пробачте, що завдала вам стільки труду...

— О-кееей!

Міма задумалася, сидючи в телефонній будці в сусідній крамниці, біля Рябенків.

Роман добрів до хати, замкнувся на ключ, і важко сів за стіл.

Аж тепер все скінчилося! Чи треба було від хвилини перших проблісків відчуття свого "я", кидатися, мов неприкаяному? Переносити крадьком пропагандивну літературу, скликати друзів на таємні сходини, "вилітати" з гімназій за це? Чи треба було проходити в білий день кордони і милуватися всесильністю зброї в руках? І в цій завірюсі кожного дня, кожної години знаходити себе, здобувати знання, скріплювати і готувати себе на непередбачене велике? Чи потрібне було все це, щоб нараз, одним помахом білої ручки... Щоб через таку дурницю все це нараз було покінчене? Щоб його зневажили і щоб через те він так терпів? Щоб тепер... Туман з того Всеволода! І з ним, і з Довбушем усе покінчене...

В кімнаті поволі смеркало. Стукання Терещихи навіть не почув...

— Все покінчене? А, може, все таки є ще одна можлива проба? Найостанніша! Може, таки ще виграю?

Засвітив світло, вийняв з течки папір і почав писати:

В одній з найстаріших українських книг, ще з XII століття, написано: "Не сотвориться корабель без цвяхів, ані праведник без читання книг". Парафразуючи цей афоризм, можемо сказати, що не може появитися філософ великої міри, якщо нарід, із якого він вийшов, не стоїть на відповідно високому культурному рівні.

Розпочинаючи цю коротку доповідь про українського філософа-ідеаліста Григорія Сковороду, я не можу не згадати хоч у кількох словах про ступінь культурного розвитку його батьківщини-України в ті часи, тобто від половини до кінця XVIII сторіччя.

Прочитав і здивувався: писалося!

В ту пору доцвітало в Україні барокко в архітектурі, в літературі, в способі думання. В цей час давала свої найкращі плоди доба державного життя України, започаткована великим гетьманом Богданом Хмельницьким у 1648 році.

Це було незвичайне на ті часи явище. Сучасник Кромвеля, Хмельницький вже на півтора сторіччя до французької революції проголосив практично її гасла: "Ліберте, еталіте,

фратерніте" * і побудував на них державу, де всякому здібному був доступ до освіти та здобування собі знання.

Чужинці-подорожні дивувалися, що в Україні майже не було в ті часи неписьменних, а багато жінок теж: мало доступ до шкіл. До речі, середні школи нараховувались тоді сотками, а університет, Могилянсько-Мазепинська Академія в столиці України — Києві, був науковим осередком для всієї Східньої та Полуднево-Східньої Європи...

Ледве встигав ловити думки на лету та заносити їх на папір. Відчував, як випливали вони невідомо звідкіля і вміщувалися саме там, де їх було треба.

Аж коли на близькому костелі пробило дванадцять разів, він перестав писати і почав числити записані аркуші. Праця поважно переступала за половину, і він її уже не "пхав вперед", а вона його тягнула. А до ранку було ще далеко!

Уже хотів був дальше писати, коли нараз біля дверей у коридорчику щось зашелестіло. Протер очі:

— А це що? Духи ходять чи я вже починаю спати? Невже я аж так розлінився на еміграції? В найгіршому випадку — це миш. Сіромаха — не дуже тут поживиться!

Так пожалувавши жартома миш, Роман сів знову писати.

Ранком була бодай та вигода, що не мусів вставати та одягатися. Перечитав готову доповідь. Ствердив, що, якби і треба буде ще щось поправити, то це можна буде зробити тільки під час обіду, бо тепер голова відмовляла служби. Перекинув рушник через рам'я і хотів зійти вниз до лазнички — помитися перед тим, як іти на працю.

Відчинив двері в коридорчик, що ділив його стріх від сходів, які вели просто в город. Відчинив з розмахом — і нараз двері вдарилися об щось м'яке.

— Ов, а це що? — і Роман потиснув двері сильніше, аж те, "щось" зойкнуло.

Блискавкою вискочив за двері — і вже держав за барки наляканого Всеволода.

— А... а ти що тут?

** Ці французькі слова значать: свобода, рівність, братерство.*

— Я... я... — Всеволод не міг вимовити зі страху ні слова.

— Ну ходи, ходи в хату! Бачу, я добре тебе налякав! — зразу подобрів Роман...

Всеволод сидів напроти Романа і розказував:

— Після того, як ти пішов, ми з Орком пішли до кіна. З горя — розумієш... Повертаюся — а дома була лише Тамара. Ну, неважливо... Гляджу, а на одвірку олівцем стрілка нарисована.

Дивлюся за нею, аж за газоміром — лист. Від отамана...

— Щооо?

— Звичайною морзеткою...

— Ну, але від кого?

— Таж від отамана, кажу. Щоб Орест сторожив потайки біля твоїх дверей до півночі, а я — від півночі. Бо ти в небезпеці...

— Я? — Роман ледве зумів приховати здивування.

— Та ось поглянь!

Роман пізнав фарбу чорнила на клаптику паперу і густо почервонів. Здавалося, що ось-ось подре папір, а разом з ним і бідолашного Всеволода. Але ні — вмить заспокоївся.

— І ви це виконали?

— Сам бачиш!

Роман побачив під очима Всеволода синяві перстені. Вони були такі великі, що навіть окуляри не могли їх закрити.

— А Орест був?

— Не як же!

— А дома знали?

— Орест сказав, що йде до товариша вчитися, а я... таки втік.

Всі спали вже. Головне те, що тобі нічого не сталося...

— Мені? — знову здивувався Роман.

— Чи не скажеш ти мені, що це за небезпека? Комуністи? Бо навіть у нас в класі кілька є...

— Вгадав! — бовкнув Роман таким тоном, що можна було і вірити, і не вірити. — Але ти біжи тепер додому, поки не прокинулися, а то — лихо буде...

Якийсь добрий дух спонукав Романа виглянути у вікно за Всеволодом. Просто під хвірткою Всеволод зустрів свого батька. Професор Рябенко був вкрай здENERвований і дуже розгніваний.

Роман шугнув сходами вниз і добіг на місце нещастя саме в ту хвилину, коли

професор докоряв Всеволодові, що мама трохи не зімліла, побачивши, що його немає.

— Пане професоре, це я всьому винен! — станув поміж ними Роман.

Професор не знав, що йому казати.

— Мені було трохи погано, і Всеволод не схотів мене покидати. А потім стало дуже пізно, і не міг я пустити його

самого вночі...

Професор поправив полинялий капелюх.

— Та воно, тее, Романе Євгеновичу... Треба було нас якось повідомити.

— Як же, пане професоре, коли у вас немає телефону?

— А, справді... Та я нічого... Тепер, надіюсь, вам уже краще?

— О, дякую, безумовно!

— Та я нічого... У вас Всеволод безпечний... Слава Богу, що я хоч віднайшов його. Тільки Тетяна Гнатівна хвилюється дуже... Ну, ходім, Всеволоде! Всього доброго, Романе Євгеновичу!

Пішли. Але після кількох кроків професор спинився.

— Та воно все гаразд, але коли ми повернулися від панотця, так я заглянув у дитячу кімнату, і Всеволод був у своєму ліжку.

— Це неможливе, пане професоре! — заявив з розпучливою відвагою Роман.

— Тобі здавалося, татку! Хіба ти не бачив ранком, що моє ліжко не розстелене?

— А справді, я не приглядався... Схвильований був. Адже все можливе; тут і дітей залюбки крадуть... Ну, ходім, Всеволоде, а то ти спізнишся у школу, а я на працю...

А того дня склалося якесь чудо з телефоном у Міми на праці. Тричі її хтось викликав (наставниця тільки проводила її злосливим поглядом); але перше, ніж вона встигла підійти до будки в конторі, по другому боці хтось уже вішав слухальце. Тож сказала собі, що за четвертим разом не піде. Але вже ніхто не кликав.

Роман поправив краватку (чи хоч не виглядала з-під неї майстерно зашита діра на сорочці?) і став за столом в аудиторії. Все, що продумав, пишучи доповідь, кудись пропало. Сама доповідь виглядала рішуче недоречною, слова лежали недбало одне побіч одного, і годі було найти на це рятунок.

Кинув оком на залю — і злякався: під задньою стіною, на тлі чорної таблиці, білили три колоратки: його професор історії філософії, професор, що Роман слухав у нього патристику, і сам декан філософічного факультету! Його лице не віщувало нічого доброго.

З почуванням людини, що кидається добровільно в крутіж, Роман почав непевно; але згодом його голос поплив рівно. І читав уже не автоматично, а з розумінням.

Крадькома глянув на залю. Товариші слухали, Стюарт усміхнувся заохочуюче. А над колоратками стояли нерозгадані обличчя езуїтів.

І нараз перед очима з'явився образ Тамари. Як це було можливе, що цілий день якось не думав про неї? Стояла в тих злочасних самоцвітах. Одну секунду Роман не міг

читати далі. Але диво: з'ява вже не лякала його, а викликала на прю!

Вона викрикувала щось безглузде, а він говорив далі, нічим не захитаний:

— Беручи до уваги, що Сковорода жив у часи упадку державности, можемо легко зрозуміти, чому шукав він оновленої життєвої концепції в глибині людського "я", "в серці", як він це називав, а не в його зовнішніх проявах. Зворот уваги на вироблення одиниці — це здорова реакція спільноти, що її упадок носить в собі зародки нового життя. З цього аспекту треба розглядати і епітафію, що її склав сам собі Сковорода: "Світ ловив мене, та не спіймав"...

З'ява перед його очима ще вихилялась і викручувалась, але вже не так завзято.

— Коли прирівняємо думки Сковороди про антитетичність буття з поглядами німецьких містиків, а подекуди і отців церкви...

Тамара вже ледве ворушилася... Він певною рукою малював на таблиці то кола антитез, то змія, що держить свій хвіст у зубах, виписував імена, дати, назви творів...

— Отже бачимо, що Сковорода мав власну філософічну систему, дарма що в її викладі він послуговувався не точними термінами, а символами, порівняннями, а подекуди навіть байками.

— Але основна сила Сковороди — в суцільності його вчення і його способу життя...

Скінчив. Уже не боявся нічого. Схоплював вмить думки дискутантів і знав свою відповідь перше, ніж вони кінчали формулювати питання. Ченці завзялися загнати його в кут цитатами з Августина, але не так легко було розгризти їм в цю хвилину Романа Тополю. Саме в цю хвилину!

Вийшов із залі з піднесеною головою. Так і сходив будованими під готичний стиль сходами. Десь у темному кутку коридору догасали самоцвіти Тамари.

І нараз — уже при брамі — хтось приступив до нього. Пізнав витерту хутрянку курточку Міми (ще зі Львова).

— Ну, як випала доповідь?

Роман заламав руки:

— Неможлива ти, тіточко! Хотів з тобою сваритися, тричі брався за телефон і не відважився, а тепер уже зовсім не можу!

— А за що ж ти хотів сваритися?

— За те, що підшиваєшся під чесне ім'я отамана Волі!

— Я "підшиваюся"?

— Хто ж тоді казав хлопцям сторожити мене? Неначе б то я справді був такий уже ні до чого!

— Як "хто"? Отаман!

— Позичив твоєї ручки, щоб написати листа?

— Здебільшого позичає твоєї. Алеж він — ні я, ні ти...

— Це розкажеш Борисикові. А коли хочеш, Богдасикові теж!

— Або й тобі! Хіба ж отаман не поняття отого імперативу, що каже діяти, де треба і

коли треба?

— Так що з того?

— Чи ж не треба було, щоб хлопці, для яких ти працюєш, стояли при тобі у важку хвилину? Може, їм треба було цього навіть більше, як тобі!

— І треба було, щоб Орест, вибачай за таке слово, збрехав батькам, а щоб я мусів грати дурня перед професором — таки на очах Всеволода?

— Видно, треба!

— Може, але ти...

— "Та ледве з ваших ослабілих рук

Сповзає зброя ворогам під ноги...

... Щоб взяти зброю з вашої руки

І вдарить твердо там, де треба вдарить!"

— Мир душі Олени Теліги! Сьогодні я поклав у дискусії трьох єзуїтів на лопатки, докажам їм впливи Сковороди у Платона...

— Мабуть, навпаки!

— А чому б і не так? З ними трьома легше домовитися, як з тобою однією! До речі — ось іде один з них...

Вклонився.

— Доброї ночі, отче Джансон!

Чернець усміхнувся. Романові ця усмішка здалася з'їдливою.

— Він має рацію, Мімо! Година пізня; я відпровожу тебе додів!

В повітрі було вогко, і Романові почала дошкулювати нога. Міма завважила:

— Що тобі? Чого криваєш?

— Ой, перестань мене "нянчити"! І найгірше, що навіть не можу на тебе гніватися, а ще мушу перепрошувати!

— За що б то?

— Знаєш, я поважно... Минулої неділі я образив тебе...

— Як, де, коли?

— Сказав, що ви з Тамарою однакові!

— Ага, так що в цьому злого?

— Я це подумав дуже погано!

— Бачиш, я навіть не помітила!

— Ну, що тут вдієш, коли ти така... така добра? А мене це справді добивало цілий тиждень!

— Та не добило якось!

— Не смійся! Я поважно тебе перепрошую і готов зробити для тебе за те, що схочеш.

— То тепер і я не жартую: прости Тамарі!

— Ніколи!

— Хочеш, щоб розпалася наша група, а отаман пішов на емеритуру?

— Та ні...

—Бачиш, уже вшанували Шевченка так, що цар Микола десь у пеклі усміхнувся, а тепер як виглядатимемо перед людьми на концерті, коли ви з Тамарою знов будете такі понадувані?

— Зовнішньо — на це я згоден. Для добра загалу, звичайно...

Але не більше!

— А я кажу: більше!

— Слухай, Мімо, ти знаєш, чого вимагаєш від мене? Я щобиш поконав цю примару, що стояла переді мною і просто не давала жити!

— Яку примару?

— Тамару на сцені.

— Її вона теж незабаром переможе!

— Хто?

— Тамара. А я, її виховниця—до речі кажучи, настановлена тобою — вимагаю рішуче: ти знов будеш для неї такий, як і колись!

— А коли не буду? — спитав насуплено.

— То вона пропаде. Власне ти її не розумієш. Вона — як виноград. На яку підпору натрапить, по такій і попнеться.

— Нас, здається, не так учили! Від нас вимагали характерности під кожним оглядом, навіть в особистих справах.

Чи не так?

—І якраз тому тобі не вільно її покинути! Вона може справді рости та набиратися вартости, тільки опершися на тебе, хоч сьогодні вона ще й сама цього не розуміє.

— Ой, Мімцю, але хіба можна так наказувати своїм почуванням?

— Якби я знала, що ти мусиш аж наказувати, то й не говорила б!

Розвів безрадно руками...

Наступного ранку найшов у скриньці листа від Івана.

"... От тобі й маєш! На мене був донос. Того й пишу так скоро знов. Мірко його пронюхав і змів з лиця землі, але таки на дні серця в мене залишилося багато дечого гіркого. Виявилось, що донос писали таки наші, і то не з політичних міркувань, а "так собі". Оце й лютить, бо коли б за те, що робив та роблю, то почувався б краще.

Хорони мене, Боже, від узагальнення мого жалю до тих людей на все наше громадянство! Чорні вівці є всюди, а мені назавжди осталася в пам'яті та бабуса, що винесла для мене з комори одинокую сорочку розстріляного емведистами сина. Я не просив, ні. Сама побачила, що моя була вся пошарпана та покривавлена, коли приступом здобували транспорт зброї.

Та я, бачиш, все про себе! А Ти теж: лиш про мене пишеш! Пиши, будь ласка, як Тобі живеться? Ти ж певно там не самотній, коли маєш нагоду, як писав, працювати для нашої справи!"

Роман усміхнувся. "Не самотній". Цікаво, як він розуміє це слово? Але в цю хвилину він сам не міг би висловитися точніше. У свідомості була біла, чиста пляма.

— От і ласку вчинили ви мені, Еміліє Теофілівно, що хоч навідалися. Я, як бачите, і на концерті не була, так погано почуваюся...

— Шкода, шкода, пані Танечко! Панна Міма так прекрасно вимуштрувала дітей! Таж вони до того здебільшого взагалі не вмili ні словечка по-українськи! Ну, я вже не кажу про моїх дітей, але всі і вправляли, і співали... А Беверлі Шустер мала лиш проказати: "Поклін тобі, Тарасе", а сказала: "Кінь Тасе", — але таки сказала! А як Тamarочка ваша заспівала "Садок вишневий", то я аж розплакалася... Вона і далше вчиться співу?

— Та куди там! Після того нещасного виступу Ігор і до школи іншої дітей в середині року переписав, і на спів Тамари не пускає.

— Та воно ніби правда, що школа щось не дуже відповідна була...

— Та як же мені, Еміліє Теофілівно, було знати, котра школа добра, котра погана, коли я тільки що приїхала була? Порадила хазяйка, то й записала, а більше в нікого було радитися.

— То нема чого й жалувати, пані Таню кохана!

— Я й не жалую, та ось Ігор Павлович так забрався до Тamarочки сердешної... Нікуди її не пускає, всюди водить — і на проби хору, і на ці їх якісь сходини, і трохи не в школу.

Звичайно такий лагідний був до дітей, що мені доводилося не раз суворішою бути, а тепер — і не поступиться! Хоч як проси... А ще до того, відколи Всеволод був пропав...

— Ой чула я, чула... Я теж уже не дозволяю Оркові нікуди пізно ходити. Десята година — мусиш бути в хаті!... Тоді, коли ваш Всеволод був пропав, Орко теж аж після півночі повернувся від товариша... Тут треба на дітей вважати, бо за нещастя не важко...

— Ой, Еміліє Теофілівно, тож і ви бідній Тamarочці немов докоряєте?

— Ну, чого ви такі перевразливлені? Я кажу, що в такому віці годі робити трагедію з кожної дурниці, що дитина вчинить. Замотоличив їй хлопчисько голову, — але це промине, мов і не було.

— Воно ж і мені так здається, але, правду кажучи, соромно мені. (На віях нависли сльози). І що найгірше — Романа Євгеновича жаль... Ігорчик з ним, було просто не наговориться. А як уже він умів Всеволодом опікуватися! То читають разом (він же і книжок відкілясь умів роздобути!), то на прогулянки ходять. Якийсь словник удвох пишуть... А я бачу: Всеволод так і росте.

— Не інакше ж і з моїми! Хто інший відучив Орка і від телевізора, і від ковбоїв? Комікси з хати, мов кадилом, викурив, а то лежало всюди того сміття... Я вже навіть нічого не кажу: просить Орко грошей на нову книжку, даю йому. Просив правдивої рушниць — і цю купила, хоч, вірте мені, пані Танечко, весь час лячно мені подумати, що вона в хаті! Однострою пластового захотів — і той пошила. Вже той Тополя таки знає, що дітям добре, хоч я сама спершу була дуже проти нього...

— Тому і жаль мені, що Тamarочка його покинула!

— А певно, так такого зятя мати...

— Так що ж поробиш? Вперлася і за тим — краще б не згадувати — тужить. І ніяк її вговорити, — жалілася Тетяна Гнатівна.

— А якби так її висповідати — може, допомгло б?

— Правду кажете, Еміліє Теофілівно, та як же його? Самі знаєте, ми у вашу церкву ходимо, Тамарочка і в хорі у вас співає, але говіти у вас — хіба це годиться? А їхати аж туди, де владика живе, — це ж так далеко, що й згадувати страшно!

— Та хто б цим журився, пані Таню? Сяде пан Тополя на наше авто та повезе вас через суботу-неділю! А якби, не дай Боже, треба було в той час Василькові до хворого, то поїде

дяковим автом — і по всьому. Не журіться, я вже сама це полагоджу!

— Ой, золота ви душа, Еміліє Теофілівно! От і розрадили, голубонько моя! Та й всім нам — чому перед Великоднем та не одговіти?

— Та чого ви плачете, пані Таню? Нема злого, що б на добре не вийшло, як то моя бабуня покійна казали.

— Польською, словацькою, чеською... Хоч, може, не надто докладно.

— О, це прекрасно! Думаю, отець Джансон буде дуже радий такій допомозі! Чи ця думка вам подобається?

— Безумовно!

— Отже я зв'яжу вас з отцем Джансоном. Звичайно, я не знаю подробиць, але я певний, що з цією працею мусить бути зв'язана якась винагорода. А коли б ви залишилися там довше, матимете безплатні студії і дальші можливості самостійної наукової праці...

Романові пашіло лице. В його голові все це не хотіло поміститися.

Єзуїт поправився на шкіряному фотелі.

— Бачите, пане Тополя, я мушу вам сказати, що я ледве зрозумів ваші відповіді при першому іспиті. Щиро кажучи, я не віщував вам тоді великої будуччини.

— Я ще не знав тоді як слід мови... — пробурмотів Роман.

— Якраз це я і хотів вам сказати. Коли я дістав вашу другу контрольну вправу при кінці семестру, мене просто вразив ваш величезний поступ. Я спеціально запросив на вашу доповідь обох отців професорів і просив їх не жалувати вас, — і єзуїт примирливо усміхнувся. — Ви здивували нас усіх не тільки незвичайно широким знанням, але й умінням думати і викладати свої думки.

— Я дуже радий, отче!

— А я таки гордий вами! Але, до речі: протягом цих літніх ферій отець Джансон підготовлятиме ширшу працю про християнську філософію слов'янського світу, і йому треба буде когось до помочі. Як здогадуюся на основі вашої доповіді, ви знаєте українську мову.

— Це ж моя матірня мова!

— А тим самим, певно, й російську!

— Пробачте, отче, але не "тим самим"!

Єзуїт поглянув здивовано.

— Я володію російською мовою, бо Советська Росія примушує вчити її в усіх школах у поневолених нею країнах. Але російська мова різниться від української приблизно так, як англійська від німецької...

— Ну, добре, а ще якою?

На крик дітей прибігла пані Боринська з пивниці, де прала. Вибіг з канцелярії отець. Зірвали горючу завісу з вікна, здавили огонь, погасили перевернену свічку, а спричинників лиха поставили у два протилежні кутки кімнати.

— Бійтеся Бога, діти! Ще хвилинка — і ціла хата була б пішла з димом!

— І то не наша, а парохіяльна, пане добродію! — докинув отець, ходячи схвильовано по кімнаті.

— І занавіска — ще з дому — пропала, і ціла стіна закопчена:

треба буде ще до Великодня ліпити нові тапети! — дорікала пані Боринська.

— І скажіть, що ви таке робили зі свічкою? — допитував отець Боринський, все ще ходячи.

— Ми... ми молилися... — вистогнав Борисик.

— То навіщо ж свічки? А я думала собі ще зранку, куди то мої сірники пропали з кухні!

— Бо... бо татко теж має свічки в церкві... Це ліпше помагає...

Отець трохи охолонув.

— Ну, а про що ж ви так молилися?

— Щоб Тамара і Всеволод не їхали в неділю...

— А це чого?

— Бо не буде кому йти по різги...

— Які знов різги?

— А ті, що їх будемо продавати...

— Та хай же вас! По лозу на Квітну Неділю! — догадався врешті отець. — Та тут вам багато не допоможе: мама так зарядила, і так буде. Ви ж знаєте, що маму всі повинні слухати!

Пані Боринська почала моргати отцеві, мовляв, непорозуміння між ними — це справа "не для дітей".

— Ну, а зрештою ви ще замалі, щоб це зрозуміти! — закінчив скоро отець. — Але на другий раз, якщо б ви зробили щось подібне, пане добродію, то буде ремінець у роботі!

Борисик і Богдасик сприйняли цю погрозу спокійно. Тим більше, що Богдасик якраз найшов у своєму куті дірку, що з неї можна було видовбувати пальчиком вапно.

— Мілю, Мі-і-лю! — кликав отець Боринський з-над газети приблизно через пів години.

— Що, серденько?

— А поглянь, будь ласка, в мій календар, чи я маю на завтра якусь інтенцію?

— Є, за покійну Теклю, маму Андрійчука.

— А позавтра?

— Нема нічого. А чому питаєш?

— О, це добре! Бо я хотів би відправити службу Божу за соединеніє віри в нашім народі, пане добродію... А, крім цього — може, вже випустити б хлопців з кутів, хай собі йдуть бавитися!

Коли виходили з церкви, всі були трошки примучені, і це ще більше підкреслювало небуденність хвилини.

Але перше, ніж усі ввійшли до дому отців, Міма шепнула:

— Ромку, загаянь у город!

— Що? Чого?

— Отаман хоче похристосуватися з тобою.

— Мімо, якби сьогодні не Великдень... До чого ці жарти?

— Я не жартую!

— Отже?...

Міма сказала майже гостро:

— Остаточно — може вчиниш мені цю ласку, коли я прошу?

— Та нехай вже...

Весняний ранок був чистий і терпкий від запаху пупляшків на деревах.

Побачив Тамару в рожевій легкій суконці, біля "отаманового" дуба. Так і думав! Відступу, звичайно, не могло бути. Отже пішов стежкою просто туди.

Вона сперлася рукою на безлисту гілляку.

— Ромку, чому ти нічого мені не кажеш?

Її голос дрижав, а він глядів у землю.

— Ні на сходах, ні на співанках, ні навіть тоді, коли їхали говіти...

Мовчав.

— Ромку, хоч одно слово! Я не хочу доброго! Ось Міма скільки мені говорить, а Всеволод просто сказав, що я не сестра йому...

Корч зіппив на хвилину лице Романа, але він мовчав.

— Кажи, що хочеш! Докоряй, свари!... Я більше не буду! Я не знаю, як це сталося. Але коли вони говорять, мені легше стає... Так скажи хоч, що я погана... Скажи, прошу!

Нервово шарпала в руках береги хусточки.

— Ромку, скажи, а то... — урвала і гляділа за ним широко відкритими очима. А він схилявся раз-по-раз до землі, неначе чогось шукав...

Світлий ранок загострював обриси дерев, і кожна річ ставала прозорою.

Мовчки поклав їй у руки маленьку китичку фіялок. Поглянула на нього, як безпомічне пташеня, і схилила лице поміж оксамитні пелюстки.

Усміхнувся сумовито:

— Тут фіялки не пахнуть, Тамаро...

І тоді Тамара пізнала, що тільки один Роман міг торкатися її руки з такою пошаною.

— Я знаю... — шепнула ледве чутно. — Я вже знаю, — додала певніше.

Ранок був холоднуватий і до глибин правдивий. А Тамарі було так безпечно, заховавши лице в рам'я Романа, і вона шептала вже, може, всоте:

— Лише тебе одного...

Ларрі був похований і прибитий осиковим колом. А кругом них цвіла золотим дощем форситія...

— Ну?... — ніби ненароком нахилилася до Романа Міма, коли обоє ввійшли в кімнату.

— Та з вами, жінками... Маєте щастя, що сьогодні Великдень! — хоч тон його голосу викликав поважне підозріння, чи справді це хотів він сказати. Міма переможно всміхнулася.

— Всеволоде, подай своїй сестрі яку накидку, дивися, вона змерзла! — і Роман проникло глянув на Всеволода.

— А справді, я зараз... Панна Тамарочка так легко одягнена, щоб хоч не простудилася! — заметушилася паніматка. Всеволод здивувався, а потім дбайливо поміг Тамарі вдягнути вишиваний киптарик пані Боринської.

— Сей день, его же сотвори Господь, возрадуємся і возвеселимся в онь, — повторював у піднесеному настрої отець Боринський, готовлячись посвятити багато заставлений стіл...

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

Дорогий Іване!

Допитуєш і допитуєш, як я живу та що роблю. А я, щонайважливіше, відколи дістав Твого листа вже з Бремену, не можу діждатися тієї хвилини, коли нарешті побачимося. Аж страшно подумати, що плавба кораблем триватиме десять днів у найкращому випадку, отже щонайменше ще стільки мусітиму чекати. А тоді все тобі розкажу...

Покищо прію (дослівно!) над іспитами, а ще... ну, хай буде, напишу тобі тепер, хоч, може, цей лист і не застане вже Тебе в Бремені. Отже — зустрічаю тепер слобожанську весну... Ти не дивуйся: вона з Харкова! Може, Тобі стане смішно? Я не погніваюся, бо сам не раз висмівав товаришів, що нічого іншого не хотіли знати на світі, як тільки "карі очі, чорні брови". Але я ніколи не уявляв собі, що в очах людини може нараз розблиснути стільки змісту. Тоді "очі" перестають бути невдалою фразою.

А ще (Ти тільки не смійся!) байдуже, що тут немає соловейка, і зорі світять, мов лямпочки на оголошеннях, бо для мене оживають давні картини... Наша яблуня біля хати, а потім той незбагнаний ліс, що так близько з ним ми дружили. Тоді глядів на це все і не відчував навіть, як глибоко запало воно в серце. І щоприш тепер виринає воно —

якесь нове, просвітлене і дає таке співзвучне тло нашим почуванням.

Ось ще два іспити — а тоді матиму часу для неї, скільки захочу. Попри працю, звичайно. Хоч і праця буде інша. Не при станку і не при вантажних автах, а на університеті. Маю перекладати та реферувати професорові тексти до його праці. Ти знаєш, як манить доторк заліза в руці — але не менше зачаровує і погляд на пожовклі фоліанти, що в них колись, у сиву давнину вклав свою неповторну думку якийсь людський ум.

— Гей, містере Тополя! Листи до вас!

Скинув зі стола нікому нічого не винного Кіркегарда, в поспіху копнув Сартра, що лежав відкритий на підлозі (на всі книжки не ставало місця на столі), і погнався стрімголов вниз.

Дорогий Ромку!

Сталося те, що здавна висіло наді мною! Я знов захворів і лежу в лічниці переселеного табору. Що я вже не робив, щоб не показати нічого по собі, — але кінець-кінцем таборова поліція найшла мене безтямного на коридорі. Не те, щоб захворювання було справді поважне, але що гірше: лікарі взяли мене під докладне обслідування і рішили, що з моїм здоров'ям їхати мені в Америку — не можливо. Хібащо хтось там складе тисячу доларів за мене в поруку. Отже це значить, що, як тільки вийду з барлогу, покидаю Бремен та повертаюся до Мюнхену. Може, так і краще. Навчився у діда Юри різьбити в дереві, то буду цим заробляти на прожиток, а то ще і студії скінчу... А про роботу в нашому розумінні журитися не треба. Від неї відірватися було мені найважче, коли від "їздив.

Жаль тільки, що не стрінемося вже ніколи з Тобою, мій Друже! Та так, видно, суджено; що ж, добровільно вибрали ми собі жорстоку долю!

Лежу і думаю... Дивно: вже третю ніч вона сниться мені, завжди такою, якою прощала мене при переїзді через Львів на Броди. Казала: збирається в дивізійні медсестри...

Роман заляв цілим Політбюром! Перша думка була: кудись іти, щось робити! Але був уже вечір, всюди замкнено!

Щоб хоч не думати про те, що боліло, взявся читати другий лист. Приневостило його задуматись прізвище надавця: Ярослав Сиваш. Хто це? І нараз перед очима вибухнув сніп іскор: були разом у булаві пластового табору у Пфронтені!

Дорогий Ромку!

Порадив нам Уповноважений, щоб просити Тебе на бунчужного нашого табору в серпні. Я й не знав, що Ти вже тут, а то не був би даремно шукав іншого так довго! Тим часом справа так запізнилася, що табір стоїть під знаком запиту, хоч зголошення напливають звідусіль, та й сама наша станиця має пластунів на добрий табір.

Я знаю, що згодишся, бо Ти "свій хлоп"! Репетка запевнена, трипетка — на бажання, а тільки з Тобою ми поставимо такий табір, що "най не кажу"! Бо знаєш: табір без бунчужного — це як пластун без їдунки: нічого не варта!

Але — до речі. Вважаю, що Твоя згода — самозрозуміла річ, проте таки прошу: пришли телеграму негайно!

До скорого побачення!

СКОБ!

Славко ("Кілок" із Пфронтену)

П. С. Робимо теж: табір юначок та "жовтодзюб'ячий ". Чи не привезеш туди кого зі своєї групи, що то така гонорна, аж її сам уповноважений ставить в обіжнику "на пострах" іншим?...

— Галло, доброго ранку, пані Мулледі!

— О, пан Тоу-поу-ля! — проспівав пахучий голосок.

— Чи можу говорити зі Стюартом?

— Він ще в ліжку... Хі, хі, хі... але я зараз покличу...

— Може, прошу його не турбувати!

— О, мій син ніколи цього мені не простив би, якби я його не збудила, коли ви хочете говорити. Ви ж знаєте, як він дуже прив'язаний до вас!

Стюарт голосно позіхнув у слухальце.

— Здоров, старий парубче! — привітав його Роман. — Як там твої екзистенціалісти?

— Дякую! Якраз у цю хвилину не дуже цікавлюся ними: я сам ледве екзистую!

— А то чому? — їздив вчора на риболовлю... На добрий час...

— Ой, вважай, а то як поставить тебе отець Ляндос в межу ситуацію...

— Так що ж? До п'ятниці ще час...

— До якої п'ятниці? Іспит завтра!

— Що ти кажеш? А я думав: у п'ятницю! А як ти? Щось уже вмієш?

— Та дещо...

— Слухай, чому б тобі не зайти до мене зараз; повторимо разом!

— Дуже радо. Я сьогодні і так уже не піду до праці.

— А, правда, ти працюєш...

— Отже зайді зараз. А, крім того, в мене важне діло до тебе. Не так до тебе, як до твого дядька... Ти якось згадував, що він співвласник хемічної фабрики на Південному Заході...

— Вав! Що ж тобі треба в нього?

— Хочу стати в нього на працю.

— Ти ж філософ, не хемік!

— Але вмію їздити вантажними автами. Ти розповідав, що водії, які перевозять вибухові речовини до заводу, дістають неймовірні платні...

— І звичайно вилітають у повітря!

— Неважно!

— А хто ж допоможе мені вчитися?

— Я завжди маю щастя.

— Ага, розумію! Ти шукаєш потрясаючих переживань!

— Вгадав! Але тільки попроси в дядька...

— Ну, добре, напишу йому позавтра, після іспиту!

— Якщо можливо, потелефонуй йому сьогодні, зараз. Я мушу мати відповідь якнайшвидше. Кошти розмови я тобі поверну.

— Забудь про це! Самозрозуміло — зараз телефоную дядькові. Він, мабуть, уже в себе у бюрі. О так, уже пів до десятої!

А коли прийдеш до мене, знатимеш уже відповідь.

— Буду дуже вдячний...

— Ну, ну, тільки приходи скоро, бо, якщо провалюся, пропаде моя подорож в Європу!

Ще того самого дня Роман надав дві телеграми.

Перша:

ПРИЇДУ!

БУНЧУЖНИЙ.

Друга йшла значно далше:

Не їдь із Бремену. 1000 буде.

РОМАН.

— Гело, місис Дибайлиха!

Лозова пристала разом із дротяним візочком, що ним везла повно всякого краму з міста, і перегнулася через огорожу, де сусідка поливала гумовим вужем травники.

— А що нового чувати у вас?

— А що має бути чувати? Така гарячка вже тепер починається, щопиш День Поминок минув, а що то далше буде?

— Мій старий зніс вчора зі стріху вітряк, а ще є другий, що ми його вже не вживаємо... Може, вам дати — буде для вашої Мері...

— Як так, то навіть шкода, абисте несли!

— А то чого?

— Бо я з моєю Мері посварилася!

— Жартуйте, здорові! Так за неї все дбали!

— А тепер не буду: не хоче за Волтера віддаватися!

— Не хоче?

— Вперлася, дурна дівчина! Думає, що той Терещишин її хоче. А він до тої, знаєте, що то не нашої віри. І кажу то Мері, а вона не хоче слухати. А Коцюбиха геть зажурилася, бо каже, що Волтер не до людей став. На пікнік не піде, на забаву його не витягне... Книжками обложився і світа не бачить — так дуже вподобав її собі.

— Дивіть, дивіть!

— А мені жаль Коцюбихи, то я Мері і комірне піднесла, і до холодильні та до телефону не пускаю...

— І не помагає?

— Та де там! Аво, на День Поминок їздили всі таборувати на Андрійчукову ферму, а Волтера не взяли...

— А коли так, то пропало, місис Дибайлиха!

— Ага, вам легко казати "пропало", а дівчині літ не меншає.

А той Терещин, то не то, що від нас гроші на лозу здер...

— Але видно, що не собі їх брав, бо ще й досі в тім старокрайовім одягу ходить.

— Бороніть, бороніть! Обидвом дівкам голову закрутив і, каже Терещиха, їде тепер кудись на ціле літо...

— Ой, то небезпечно! Може, там ще третю має?

— А як же! Хто знає! А так мала б Мері два "кадіяки" та готовий фюнєрал говм, як старий Коцюба помре...

— Ну, але як вам вітряка принесу, то не викинете на смітник?

— Та принесіть уже, принесіть, а то що задушиться до того всього там, нагорі... Бідна моя Мері...

Сусідки розійшлися, зажурені.

Отець Джансон недовірливо похитував головою:

— І ви таки рішили відмовити мені?

— На жаль...

— Я не перечу: заплата невелика, алеж дарові студії та можливості на майбутнє. Вдруге такого може не бути. А ви маєте всі дані вибитися в цій країні! Тим більше, що так мало людей цікавиться тут гуманістичними науками.

— Я це ціную, отже, але мені неможливо...

Єзуїт зморщив брови.

— І нарешті — ви мені обіцяли, що приймете працю! Семестр властиво вже закінчений, я міг би починати писати, бо влітку не викладаю, а тут...

Роман випростався, ударений несподіваною думкою:

— Отже, я міг би порадити вам, кого взяти замість мене!

— А чи він теж не відмовиться в останній хвилині?

— Я ще не говорив з ним, тож не ручусь... Але, беручи до уваги вимоги, що їх ставили ви до мене, він вам підходив би...

— Мови знає?

— Українську, російську, церковно-слов'янську. Розуміє болгарську, сербську, хорватську... Французькою та німецькою писав праці.

— Ов, а англійську?

— Знає мову Шекспіра — з книжок.

Лице напроти Романа навіть усміхнулося!

— Хто ж він такий? Студент?

— Професор історії філософії з Харкова.

— З Росії?

— Ні, з України!

Професор обтер великою хусткою піт з чола.

— Я хотів би з ним поговорити! А що він робить тепер?

— Працює в фабриці мотузків, як звичайний робітник...

В повітрі нечутно ворушилися сніжнобілі крила янголів, і Романові ніяк не хотілося підноситися з колін, хоч отець Боринський давно вже відійшов був від престола.

Хотілося якнайдовше пробувати в цій золототканій тиші, але часу залишилося так небагато!

При дверях церкви стрінула його пані Боринська:

— Пане Ромку, дуже просимо до нас на кавцю. Ви ж іще не снідали, то вип'єте разом з чоловіком.

Розмовляли при каві про те, що сестрицтво вже третій раз післало харчі хворим українцям у Німеччині, що молоді хористи нараз забажали ставити "Ой не ходи Грицю" і що Михайлишин перестав заглядати до "бари", а коло Гафії та Славки ходить, аж глянути любо!

Після кави отець замкнувся з Романом у канцелярії і довго про щось говорили. Борисик і Богдасик, приліпившись ушками до дверей, не могли ніяк дослухатися, про що саме. Трохи їх ті двері не штовхнули, коли розмова скінчилася! А щоб татко не підозрівав, що вони, може, підслуховували, обидва кинулися до Романа і почали його допитувати, як це так, що вони не поїдуть у табір, хоч і мають луки і читають уже по-українськи!?

— Пождіть, на другий рік, коли підростете, то й вас візьмемо! — потішав Роман і нараз, не знати чого, поцілував спершу один, а потім другий войовниче наїжений чубик.

Отець Боринський довго ще стояв на ґанку, ставив рукою у повітрі знак хреста і повторював йому вслід:

— Хай вам Бог допоможе!...

З бідою вдалося викликати Міму з праці. Вибігла, налякана, в коридор.

— Ой, це ти?! А я думала — комусь щось злого сталося!

— Ні, злого не сталося нічого. Я тільки прийшов попрощатися...

— Слухай, я мушу зараз повертатися до роботи і не маю часу на жарти!

— Я не жартую! Хочу попрощатися з тобою, бо виїжджаю сьогодні, — сказав нахмурено.

— Куди, чого?

— Цього тобі не можу сказати. Покищо приймай це до відома...

Міма почала вже підозрівати, що він говорить поважно.

— Ну, але на який час?

— В таборі стрінемося, якщо...

— Нема ніякого "якщо"! їдемо всі! Вже навіть із Христею леди проламані!

— Ну, бачиш! От тобі адреса таборової комісії. Я вже звертався до них, щоб

відтепер присилали всі дальші повідомлення на твої руки. Крім цього, група залишається під твоєю опікою. Найважливіше — підготов їх добре психічно до табору. Ну, і щодо виряду... А не забудьте взяти кожне одну букву з "України" з собою — так, як ми плянували! А цього листа передай професорові. Це — оцінка Всеволодового вірша від мого колишнього вчителя літератури. Можеш собі його "по дорозі" теж прочитати. Оцінка дуже позитивна! А попри це прошу тебе, старайся не допустити до великих поговорів на тему мого від'їзду...

— І ще що більше? — розскарижилася нараз Міма. — їдеш хто-зна куди, лишаєш все на мою голову, і навіть скоріше не сказав, щоб можна було все разом запланувати!

— Бачиш, я сам не знав певно...

— Алеж ти повинен починати працю в університеті!

— Її вже дістав професор — ти не чула?

— А, може, хоч перекажеш що ласкаво Тамарі? Не подумав про неї? Тепер, коли вона виразно починає вростати в наш спосіб світосприймання, ти нараз...

Роман спустив очі додолу.

— Перекажи їй: якщо я повернуся, поміж мною і нею все буде по-давньому...

— Що значить це нове "якщо"? Ромку, я взагалі не розумію тебе! Ти завжди мав до мене бодай настільки довір'я, що говорив мені про всі свої пляни, а тепер...

Голос Міми підпливав сльозами. І Роман "розм'як":

— Слухай, Мімцю, я тебе прошу: ми ж протягом цього року стали справжніми друзями. Ти не раз мені помагала... Чому ж тепер не хочеш зрозуміти, що найкраща прислуга мені буде, коли не питатимеш про зайві речі? Тіточко, якби я міг, я напевно сказав би?

Слово "Тіточка" вийшло таке жалісливе, що Міма затурбувалась.

— Але ти не їдеш заламаний? Це не... не відступ? — спитала боязко.

— Ніколи в світі! Це наступ на останні становища, що їх ще треба здобути!

Через півтори години стояв на гостинці і робив рукою знак проїжджим автам, щоб взяли його зі собою на захід...

Кактуси дряпали де-не-де руде небо кільчастими лапами. Крім них, були лише пісок та червоні скелі на обрії.

Сорочка на Романові вже давно промочла від поту, а хустка на шиї теж не помагала багато. Спека була, здавалось, не тільки кругом, а навіть у ньому самому. За ним, у червоно мальованій причіпці їхали тонни смерті. Було б досить навіть не іскри, а сильнішого удару, і...

Він знав це з самого початку, але чомусь лише сьогодні, о пів до третьої пополудні, коли до його заводу було ще двісті десять миль, а до кінця праці і початку табору лишався ще один тиждень, він доглибно відчув, що везе за собою.

Спека від червонавих пісків бухала раз-по-раз до голови і, не було куди сховатися від неї. Такого ще не було ніколи! Пекли очі від постійного вдивляння в сліпучу дорогу.

А далі відчув, як опадають руки з колеса керми...

Чомусь згадалося:

А в неділю дуже рано Ударили в дзвін Та по тому чумакові, Що ходив на Дін...

Чув, як керма виковзується з рук. Придорожні стовпи сунулися просто на нього. Зловіща пісня бриніла над головою, а за ним їхала невідклична смерть. Голова горіла, в горлі пересохло. Великим зусиллям спинив мотор і почав поспішно шукати чогось на шії. Нараз його віддих скував жах: він не мав чого торкнутися! Хрестика не було!

Того хрестика, що батько — невідомо, яким чудом — привіз через Тухолі з Києва. Що його не раз показувала йому мама, а коли просив, щоб дозволила носити, казала:

— Пожди, підростеш...

— Поблагословить тебе ним мама на війну, — докінчував батько. А мама змовкала і знов ховала хрестик у гуцульську коробку на комоді.

... Три дні блукав по лісах—після того, як до хати загримали енкаведисти і він вискочив вікном на подвір'я.

Четвертого прийшов домів, обдертий, заболочений... Порожня хата стояла отвором, і тільки Ас завивав при буді. В хаті все було перевернене горі коренем — а гуцульської коробки, хоч як шукав, не знайшов...

Це була весна сорок першого...

Кожна хвилина збільшувала розпуку—і не було чого торкнутися набряклою від спеки рукою. Чогось, що врятувало б...

... Та по тому чумакові, Що був та й нема...

Позад нього чигала смерть.

Обперся головою об керму — і заривався, як дитина, що загубилася від мами...

Міма добре сказала була Тамарі, що Романових сліз ніхто не побачить: кругом, на просторі десятків кілометрів не було ні живої душі...

Хлопці показували всякі штуки на посторонку, прив'язаному до гіллі над рікою. (Орест — більші, Всеволод — менші). Діти сипали "Маківку" з піску і застромлювали в неї "стрільчиків" з лози.

— Мімо, говори далі! Я вже записала!

Не дивися так привітно, Яблуневоцвітно. Стигнуть зорі, як пшениця, Буду я журиться...

— Хороше як! — і Тамара задумалася над старанно розмальованим альбомиком.

— Мімо, а скажи мені, ти певне знаєш... Куди це Роман поїхав?

— Я вже тобі казала: я не знаю, Тамаро!

— Знаєш, мені лячно стає... А що, як не повернеться?

— Обіцяв: зустрінемося в таборі.

— А це ще так далеко! Цілий тиждень... Мімо, він, мабуть, не любить мене!

— Хто тобі таке казав?

— А хто ж казав йому їхати?

— Воля, отаман...

— Чи в нього немає серця? — питала далі з жалем.

— Тобі це треба б уже знати! Є великі речі, Тамарко, що для них треба не раз жертвувати дуже багато! Хлопці жертвують за них свої сили, а ми — надії, доживання...

— Мімко, чого це ти посумніла? Давай, я хочу ще якого нового вірша! Хочу мати їх уже повний альбом, коли Роман повернеться.

Не візьмеш плачу з собою,

Я плакати буду пізніш!

Тобі ж подарую зброю:

Цілунок, гострий, як ніж.

Тамара зідхнула і взялася писати.

— Тето, вони кидають в мене піском! — прибігла з скаргою Христя.

— А ти що зробила? — спитала наляканим голосом Міма.

— Я? — збентежилася Христя. — Я... нічого!

— Ти поскаржилася на них, на своїх братчиків! Це ще гірше!

— Ну, коли вони кидають!

— То ходи сюди: буде казочка!

— Ой, добре! Про донечок? — Зелені штанці Христі присіли біля Міми.

— Так. Ти вже знаєш: тисяча їх поїхала від матері-України в далекий світ. Та не разом: розкидала їх лиха доля по цілому світі. І почали вони тоді одна одну шукати, одна одну кликати. Рада кожна з них пташкою злетіти до своїх сестричок.

— І познаходилися?

— Багато познаходилися! Вони легко пізнавали одна одну поміж цілою юрбою чужих дівчаток!

— А по чому?

— Бо всі вони говорили одною мовою. Такою чистою, як срібне джерельце, що пливе по камінчиках, як спів жайворонка над ріллею. А коли котра почала б мішати цю мову з чужою, її вже не можна було б пізнати, і вона загубилася б...

— Тето, я ніколи не говорю... помішано!

— Я знаю — і не будеш ніколи!

— І не буду! Тето, і всі познаходилися?

— Найшлося дев'ятсот дев'яност дев'ять. Вони зійшлися влітку разом, піднесли високо прапор матері-України, заспівали її пісню. І було їм знов весело, мов у мами, тільки не знали вони, де ця тисячна сестричка. Довго шукали та кликали її, довго розпитували то пташок, що здалека прилетіли, то вітру, що віяв з усіх сторін...

— А чому вони так її шукали?

— Бо дуже любили її і не хотіли, щоб вона сама тужила-пропадала!

— Тето, це вже кінець? Чому ж ти не кінчаєш?

— Я скінчу її тобі, коли повернемося з табору. А тепер ходім ще раз скупатися, а потім — домів!

Міма склала вишивку, і через хвилину всі п'ятеро бігли, держачись за руки. З голосним криком впали просто поміж блискучі бризки води...

Наплечник тяжів, і Роман ледве волікся лісовою стежкою.

Коли вплатив у банку гроші для Івана, готовий був обнімати кожен фронто́н банкового фронто́ну. Але тепер радість проминула. Подякував за працю і поїхав. І нараз почувся безформною масою, що з неї кожний міг би ліпити, що схотів би. Ноги ледве сунулися, думки розлізалися — він, мабуть, і слова не вимучив би з себе. А що вже говорити про якесь діло! А тут кожний крок наближав його до табору, де бунчужний — приклад юнакам... і взагалі — бунчужний...

Дерев'яна стрілка з написом "Пластовий табір" викликала в нього майже неприємне враження.

Ще кілька десят метрів — і побачив хлопчиків, що заходилися біля побудови великого військового шатра. Роман сам не помітив, що він нараз випростався і що хід його став певніший.

— Скоб! Дай, Боже, щастя!

Один мугикнув: "Скоб", а привітання "Дай, Боже, дякую", видно, не знали.

— А що це буде? Циркова буда?

— Будуємо шатро! — пояснив той самий невдоволено.

— І ви хочете в ньому спати?

— Це не для нас — це для дівчат!

— А як дівчатам, то воно повинно на голову впасти?

Це хлопців трохи зачепило.

— Та ми... Щось щогла зависока вийшла...

— То треба повалити шатро та скоротити щоглу!

— Коли ти такий мудрий, зроби це сам! — понуро кинув йому, мабуть, найстарший із хлопців.

Всі цим якось збентежилися, але Роман гримнув наплечником об землю, закотив рукави і вже виривав із землі перший кілок.

Спустили шатро, загнали щоглу глибше, забили "на амінь" кілки, викопали кругом рівець. Роман звивався, як в'юн, давав рівночасно накази, а в міжчасі посвистував.

— Бачите, тепер шатро — як шатро!

Хлопці стримано потакнули, розглядаючи закінчену роботу.

— А тепер, може, скажеш, хто ти такий? — спитав уже не так задиркувато той самий, що приневолив був Романа до роботи.

— Я — ваш бунчужний!

Стало чути, як десь далеко кував дятель...

— Друже бунчужний... нам казали йти до табору на обід, коли закінчимо шатро.

— То ходім! — Роман закинув наплечник на ра́м'я і скрутив у бічну, ледве видну стежку.

— Друже бунчужний, як це ви знаєте, куди дорога в наш табір?

— Бачу ваші сліди, що йдуть звідтам!

Хлопці переглянулися поміж собою.

— Друже бунчужний, чи... чи дозволите допомогти нести вам наплечник?

— Рости великий, — але я вже сам понесу!

Продиралися крізь густе підшиття.

— Гей, хлопці, та ми ж не на похорон! Гукнім щонебудь!

— Що скажете, друже бунчужний!

Гей, степами, темними ярами

Машерують сталеві полки.

Хто відважний, нехай іде з нами...

Бунчужний ввійшов у табір з почотом і піснею.

Черговий гурток кінчав чистити другий казан картоплі, коли побачив, як "Соколи" маршували з гори на вправи в піонірці. Рівно вистукували такт обсмалені ноги:

Гей, Січ іде, Красен мак цвіте, Кому прикре наше діло, Нам воно святе...

Всеволод пізнав у першій трійці Ореста, що ніс великий звій шнурів.

— Дивіться, їх веде бунчужний!

— А, може, хочете знати, коли він повернувся вчора з прогульки з розвідчиками?

— Ну?

— О пів до четвертої вночі. Знаю — бо стояв тоді на стійці.

— А, до того вони мають до полудня дозвілля! Взяли "кіци" і сплять під лісом, як сусли!

— А бунчужний — дивися! Вже встиг зробити з "Рисями" карний впоряд, а тепер гонить на піонірку "Соколів"!

— Е, нема такого, як наш бунчужний!

Всеволод мовчки поправив окуляри, захляпавши їх при цьому мутною водою з картоплі.

— А що було, коли "Олені" пожерли всю ковбасу на вечерю і для нас не осталося? Хто перший з булави віддав свою пайку?

Бунчужний!

— Він і досі спить на барлозі з чатиння, бо своє ліжко віддав тому смаркачеві, що приїхав аж третього дня табору з Цапентону...

— Звідкіля?

— Та не знаю... "Цапентон" може бути замість кожної іншої назви.

— А ти знаєш, що він, кажуть, був старшиною в УПА?

— Був! І досі стараються за те схопити його большевицькі агенти! — відважився промовити слово Всеволод.

— Ти, Паталаху, звідкіля ти це знаєш?

— Він сам мені казав...

— То, може, й тебе в УПА навчили оббирати таку "окату" картоплю?

— І стелити ліжко так, що наше шатро ще ні разу не дістало прапорця чистоти?

Всеволод закусив зуби і чомусь згадав, як він, було, розмовляв з Романом про Демостена. Та тепер Роман був в устах усіх, а його, Всеволода, всі поштовхували. Це ж він не міг дочиститися своїх черевиків і вищербив шатрову сокиру об камінь, а при відбиванні його гонили з дружини до дружини, бо де він був, там програвали... Не те, що Орест! Той уже шатровий, дістав похвалу за побудову входової брами до табору і навіть черговим раз був! Думав уже Всеволод сказати Романові, що хоче їхати додів, та хіба з Романом можна було тут говорити?...

Картопля виходила від тих думок ще "окатіша".

— А що ви скажете? Що дамо завтра на веселу ватру?

— Вийдемо знов на останніх! Казав мені брат, що "Тури" приготували таку точку (пластун показав це рукою з затисненим п'ястком), а що ми?

— Це в дівчат буде ватра... Прошена.

— А якби так — коломийки? — і Всеволод сам здивувався своїй відвазі.

— Цікаво, звідкіля ти їх візьмеш?

— А просто... Одну вже знаю:

А нашому бунчужному ніяк догодити, Сам встав, рискаль взяв, пішов скородити...

— Ти, це не зле! — мусіли визнати хлопці, хоч і дуже нерадо.

— А що дальше?

— Пожди, ось подумаю...

Наш бунчужний наказав

Гостро і завзято

Не ходити попід тин,

Там, де є дівчата.

— Добре, Паталаше! Рубай дальше!

Хоч і сам наказав,

Та ще ані разу

Ніхто його не видав

Біля перелазу!

— імпровізував Всеволод.

— Ха, ха, ха!

Якби сам раз спробував,

То малим і старшим

Щодня б туди йти казав

Довгим карним маршем!

— Чудово! Наш гурток має точку або, інакше кажучи, крапку!

Ану, співаймо ще раз! — і захоплені хлопці почали так жбурляти картоплями в казан, що вода бризкала на них струями.

Робота була закінчена, і всі повставали, щоб випростати закростенілі ноги.

— Слухай, Всеволоде, я поважно: звідкіля ти знаєш друга Тополю?

— Він з того міста, де й я живу. Ми з ним багато... багато говорили... Він оборонив

мене, коли вуличник напав був на мене з ножем...

— Певно, таку оферму, як ти, треба добре боронити! — і пластун дружньо поклепав Всеволода по плечі.

Це вже було дуже багато!

Вечоріло.

— Гей, хлопці, це ж не до Зарваниці на прощу, а на ватру до дівчат! Висміють вони вас! Тримати крок! Рівняти трійки! Пісня! Три, чотири... Лісом залунало:

Гей, життю назустріч, Долі злій на глум, Гордо виступає Молодий пластун.

Роман стояв при брамі і приглядався, як проходили трійка за трійкою. Ствердив, що нарешті, після довгих його зусиль хлопці ставали одним у кроках, бажаннях, вчинках.

А на дні всього зачайлася ще одна радість: Тамара! Відколи вступив у табір, ганяв і себе, і інших. Навіть у сні пригадував, що ще треба буде зробити завтра... Знав, що Тамара в таборі юначок, але роль зв'язкового з сусідніми таборами перебрав на себе Славко-писар (вигідно урядився!).

На перелаз Роман хлопців не пускав і сам, samozрозуміло, не ходив, бо треба було задержати дисципліну. На служби Божі православні ходили в сусіднє містечко.

Спільна ватра! Навіть не його це помисл! Навіть, правду кажучи, не дуже він її хотів, бо чи не краще було використати цей час для програми? Так багато ще бракувало цим "бовдурам"! Та тепер сумління його було чисте, бо ватри хотів командант.

Пройшли найменші, і Роман пустився йти за ними, присвічуючи ліхтаркою.

Біля нього озвався тужливий голосок:

— Скоб, друже бунчужний! — і цокнули зап'ятки.

— А, ти, Сеньку! Маєш стійку?

— Так! — знов цокнули зап'ятки, і в півтемряві було видно, як хлопчина "хотів вирости".

— Дозволяю тобі говорити! В поганий час маєш стійку...

Ватри не жаль?

Мовчанка.

— Ти мав виступати?

— Зголошую, друже бунчужний, я мав бути головою "верблюда" в точці нашого гуртка.

— А тепер буде хто інший?

— Не знаю... Там треба робити різні штуки, а лиш один я їх умію.

— То біжи за іншими на ватру!

— Друже бунчужний, я маю стояти ще три четверті години...

— Коли бунчужний каже, маєш зараз передати мені палицю та бігти — а то ще заблудиш сам у лісі.

— Наказ!

— А тому, що після тебе матиме стійку, скажи, що він повинен почати її аж після

закінчення ватри! А другові черговому перекажи, що я так зарядив! Розумієш?

Роман посвітив ліхтаркою, поки хлопчина не долучився до колони.

Тепер, вперше від трьох тижнів, був знов сам зі собою. За ним дрімали шатра і високо повівав прапор.

Намацав зім'ятого листа в кишені однострою. Присвітив ліхтаркою.

Дорогий Ромку!

Пишу на адресу табору, як Ти хотів. Я справді не маю слів, щоб подякувати Тобі за ту тисячку, що залягла в моєму сумлінні важким каменем. Та про це найкраще поговоримо особисто. Завтра всідаю на корабель і через десять днів буду в Нью-Йорку.

Тільки ще й досі не можу зрозуміти: чому Ти так запопадливо опікуєшся мною ?...

Зідхнув і поглянув вгору. На небі майже не було темного місця поміж зорями. А з кітловини підносилися раз-по-раз снопи іскор з ватри.

М'яке сопрано виводило:

Той шум лісів,

Ті пахощі весною,

Той місяць-князь

І соняшне тепло

Ходитимуть довіку за тобою...

Це була Тамара! Вітер мав віяти якраз з того боку, бо чути було кожнісіньке слово.

Не міг молитися. Без слів дякував Премудрості, що дала таку повнозвучну ніч і такі ясні зорі. Деякі з них падали на землю...

— Христю!

Мовчанка. Впоперек хвіртки новацького табору впала палиця і загородила дорогу.

— Христю, хіба ти не пізнаєш мене?

Засюрчав свисток. Вибігла чергова сестричка в однострої.

— Скоб! Я хотів би говорити з сестричкою Марією Лисовецькою.

— О, з сестричкою Мімою! Прошу в табір, друже бунчужний!

Вона має зайняття з новачками — он там, на полянці...

Міма стояла з пучечком квіток у руці і щось розказувала. А кругом неї мерехтіли веселі голівки: золоті, русяві, чорняві, кучеряві і з "мишачими хвостиками". Міма ледве пробилася поміж ними до Романа.

— Ну, нарешті! А то так розбунчужнився, що забув навіть про свою групу! Фе!

Роман милувався її жартівливим голосом.

— Не забув! Бачиш: прийшов!

— Лише останнього дня! Зате тепер зможемо тобі показати наші таборики з шатрами з листків, і зачаровану печеру зі скарбами, і хатку очайдушка. Ти знаєш, очайдушок там залишав нам листи...

Роман усміхнувся зі щирого серця.

— Сестричко, заплести мені косу!

— Як кажеться, Олюню?

— Прошу мені заплести...

— А бачиш, що знаєш! Тільки ти дай мені стрічку! — і Міма почала чесати "очайдушка" в червоному.

— О, дякую, але знаєш — в передостанній день табору не обженешся від роботи... Я тільки хотів сказати тобі, що я їду просто після закриття табору до Нью-Йорку і повернуся через кілька днів. В неділю після полудня — сходини групи з тереновим змагом!

— Вже, Олю! Можеш іти бавитися!

— Дякую! — і мале потонуло в гомінкій громадці.

Золота безжурність на обличчі Міми зникла в одну мить.

— А як же ми поїдемо?

— Та так, як приїхали...

— А хіба ти не знаєш, як ми приїхали? Христя хворіла трохи не всю дорогу, Всеволодові розвинулося шатро зараз при всіданні до автобуса, а Орко трохи не післав наших пакунків при пересідці на Фльориду.

— Але тепер уже знаєте дорогу!

— Не насміхайся, поганий ти! Це не по-товариськи!

Це вже було дуже поважно.

— Мімо, не гнівайся; ще трішки, і знатимеш, чому...

— Мої новачки не повірили б у ці твої таємниці!

— Мімо, коли хочеш, я скажу тобі...

— Сестричко, сестричко Мімо! Пташечка впала з гніздечка! Така малесенька! І пищить так жалібно! Вона певно голодна! Сестричко, ми їй зловимо мушку! — перекрикували одна одну новачки, а одна вже несла нещасну пташку в стулених долонях.

За нею потяглася до Міми решта новачок, і вже не можливо було говорити. Крикнув тільки:

— Хлопці зголосяться в тебе після закриття!

Відійшов і відразу ж стрінув Христю, що поверталася зі стійки, ще в повному однострої. Миттю повисла йому просто на шиї.

— Христеню, а чому ж ти не хотіла говорити зі мною при хвртці?

— Як, Ромку, то ти не знаєш, що новачці не вільно говорити на стійці?!

— Ах, правда!...

Дорогою у свій табір стрінув Славка.

— А ти куди ходив?

— В незвичайно важливій дипломатичній місії в табір юначок...

— Ага, знаємо!

— Ти помиляєшся! Ходив обговорювати з їх команданткою сьогоднішню прощальну ватру.

— Наш табір тобі цього до смерти не забуде!

— Не будь такий "вигавканий"! Несу звідтам листа і для тебе!

— Від кого?

— Ага, попався! Якась юначка дала. Ось маєш!

— Дякую...

— Казала — справа дуже важлива!

Просто на них вибіг задиханий юнак.

— Ой, друже бунчужний, добре, що ви є!

— Або що? — лист помандрував на дно кишені.

— Та там... "Соколи" купались, і один трохи не втопився.

Ледве його Боринський вирятував...

— Що? Де вони?

— Ще над рікою.

Романа вже не було...

На місці вже була вся команда, і якраз добігав таборовий лікар. Потопельник сидів на піску, мокрий і збентежений, а всі стовпилися біля Орка, що лежав нерухомо.

— Двадцять один... Двадцять два... — рівномірно числили хлопці, а інструктор пливання стискав під такт грудну клітку Орка.

— Досить, уже дихає! — лікар змірив живчик і кивнув з признанням головою.

Роман клякнув біля нього.

— Ромку... друже бунчужний! — зрадів Орко, як тільки відкрив очі. — Що з Міськом?

— Краще, ніж з тобою!

— Бо дурний, лізе на глибоке, а потім ще хапає за шию, коли його хочуть витягнути, — переводив дух Орко.

— Але з тобою теж буде все в порядку!

— Бо я ще маю проходити сьогодні перевірку з картофафії...

— Пройдеш, не журися!

— Ромку, я ніяк не можу пригадати... з історії...

— Що саме?

— Ти певно знатимеш... Чи в історії України хтось когось врятував з води?

Роман зморщив брови.

— Напевно такі випадки мусіли бути. Але їх якось не записали...

Орест поник головою.

— Але ти не журися! Відтепер будуть казати: врятував товариша з води, як Орест Боринський!

В очах Орка розблисла вдячність...

Читав записку на ходу, повертаючися з перевірки піонірки у кандидатів на скобів.

Ромку! Сьогодні після полудня питають у нас пробу. Я не знаю вузлів! Рятуй!

Тамара

Командант переловив Романа біля свого шатра.

— Друже Ромку, мені дали до розгляду матеріяли на сьогоднішню ватру. Є одна цікава річ:

Хай ця вістка до Тебе долине
І наш щирий, юнацький привіт,
Що ми гордо ім 'я "українець"
Пронесемо крізь цілий аж світ!
Хай ця вістка з вітрами долине,
Хай злякається лютий наш кат!
Ми зростем, відбудуєм Вкраїну
З Слобожанщини ген до Карпат!

— Незле!

— В цьому щось є! Вже не ми говоримо їм, а вони самі від себе говорять! І подумайте — не знаю, хто написав це: не підписався!

Роман взяв картку в руки.

— Це Рябенко, друже командант!

— "Паталах"?

— Той самий, що склав був коломийки на ватру у дівчат.

— О, пригадую! Я питав його вчора ідеологію! Недурний хлопчина!

— З моєї групи...

— Можна вам ґратувати! Боринський дістає відзначення за рятунок товариша, а тепер цей...

Роман слухав і рівночасно думав:

— Зараз обід. Треба буде взяти кусок шнура та піти до Тамари. Обід можна буде з'їсти завтра...

Черговий робив якраз збірку на обід, коли до Романа підступив наляканий шатровий "Сугаків".

— Друже бунчужний, я не знаю, що мені робити...

— А що сталося?

— Микола каже, що Данко вкрав йому ніжик.

— Фе! "Вкрав"? Цього навіть і говорити не годиться!

— А Микола говорить, і то перед усім шатром...

— А Данко що?

— Дав пластове слово честі, що не вкрав.

— Приведи їх обидвох сюди. Скажи черговому, що я звільнив їх зі збірки.

Один прийшов, запінений від злости; другий ледве приволікся, згорблений.

— Миколо, ти чув, як Данко давав пластове слово честі, що не брав твого ножика?

— Чув, друже бунчужний...

— І все ж таки після цього ти твердиш, що він взяв?

— Так. Я вже прощував всі свої речі, навіть усе шатро: нема!

— То чому якраз Данко?

— Бо він казав раз, що мій ніжик гарний...

(П'ять хвилин проминуло! Тамара жде!)

— А ти знаєш, що якби Данко справді так поступив, як ти кажеш, то не можна йому признати проби?

— Знаю... — відповів той уже не так певно.

— Тоді значить: він дав пластове слово на неправду!

— Я не брав! — розпучливо покликав Данко.

— Добре, але тепер справа Миколи. Отже ти хотів би для товариша такої біди?

— Н...НІ... — процідив той дуже нерадо крізь зуби.

— Отже, біжи зараз до шатра та пошукай ще раз, але так, щоб знайти. Пригадай — може, ти його десь поза шатром згубив?

— Востаннє я показував його всім у шатрі, тиждень тому.

— Отже мусить бути в шатрі. Пам'ятай — тут ідеться про честь товариша! Бігом — скомандував і вже хотів обернутися і піти, коли нараз побачив Данка, що й досі стояв перед ним, мов наїжене звірятко, що відчуває свою кривду.

— А ти можеш іти на обід...

— Друже бунчужний, я не брав! Я не брав...

— Ні на секунду не припускаю, що ти взяв! Я певний, що справа виясниться; правда мусить вийти на верх! Іди вже...

— Друже бунчужний, я не можу йти! Що мені з обіду?... Як же я повернуся домів без проби? Я обіцяв мамі, що приїду розвідчиком... І мої новаки це знають.

— Твої новаки? Ти вже ведеш новаків? Скільки?

— Чотирьох. Нема кому ними зайнятися, бо в нашому містечку немає більше пластунів...

— І ти сам...

— Мушу... Двоє навіть тут, у новацькому таборі...

— А як даєш раду?

— Мушу! Мама часом щось радить мені. Хоч у мене часу небагато...

— Ходиш у школу?

— Так. А вечорами та в суботу ношу товари в крамниці.

— Скільки тобі років?

— П'ятнадцять.

— Ов, і працюєш?

— А як же інакше? Сестри ще малі, а мама одна, не може, та й хворіє...

— А батько?

— Повісили мадари в сорок четвертому...

Роман глянув на годинник, тоді поклав руку Данкові на плече.

— Щось Микола довго не повертається; ходім, поможемо йому шукати!

Бідна була година Миколи, коли застав його бунчужний, простягненого на сонці

перед шатром! Почав гонити його сюди і туди. Викинули зміст кожного наплечника, перекинули кожне ліжко, перерили всю долівку шатра... і нашли ніжик, добре втопаний у землю, таки відразу під Миколиним ліжком.

Данкові стояли в очах сльози радості.

— Друже бунчужний, то я таки матиму пробу?

— Будеш, будеш, а ти, Миколо, зголосишся зараз після обіду в пана команданта.

Він говоритиме з тобою.

Надбїг черговий:

— Друже бунчужний, пан командант просить вас на нараду до свого шатра!

— Як, уже після обіду? — злякався Роман.

— Так, команда вже повернулася.

Пішов на нараду, а опісля — на останній таборовий змаг...

Слідкував крізь далековид з вершка дерева, як "повстанці" підсувалися під "тюрму".

— Ой, і добре було б, якби емведисти так довго не помічали нас, як ці оферми Славкових хлопців! — старався розрадити себе, але на душі таки муляло. А що, коли Тамара не пройде через нього проби? Тоді не тільки все поміж ними пропало, але це може і її саму знеохотити.

Який із нього лицар, що не поміг слабій дівчині, коли просила? Ну, вже зійшлися! Алеж там закрутанія! Бойова мораль — на висоті! Щоб ще справді не побилися на закінчення табору! Спустився з дерева і погнав стрілою...

Чомусь не тішили його ватра (спільна для всіх таборів) і виструнчений прямокутник одностроїв. Казав хлопцям рівняти лави, а рівночасно поглядав у сторону дівчат. Але хіба розпізнаєш обличчя в півтемряві?

— До присяги виступлять:... (довгий список, починаючи з "А")... Галина Орішко, Катря Поляницька, Софія Перепелиця...

(ой, невже ніколи не дійде до "Р"?)... Надя Романчук, Уляна Ратай... Тамара Рябенко, — нарешті прочитала кучерява писарка.

Хотів крикнути з усіх сил — хай всі знають, що він таки не винен!

Тепер уже не важко було пізнати Тамару в вінку золотих кіс, таку струнку, таку зосереджену. Вона повторювала:

У пам'ять давньої предківської слави,

Вкраїні обіти складаю оці...

Випростався, як струна, і беззвучно говорив кожне слово разом із нею...

Тамарі розцвітала на грудях срібна лелія, і тоді він подумав: як дивно відблиск огню змінє лице людини, залишаючи тільки суттєве і найкраще. Воно знайоме — і таке несподівано нове!

Навіть не мав часу подумати, що в лаві напроти складав присягу Орест. Навіть майже не бачив, як іменували розвідчків, між ними Всеволода, Данка. Миколи не викликали. А потім командант, після урочистої промови, вручив Оркові відзначення.

При "Ніч вже йде" хотів бути ближче до Тамари і попав поміж команданта новацького табору й інструкторку першої допомоги, звану "тета Гігієна" (треба додати, що перше "гі" часто пропускалося, для спрощення вимови). Міг тільки добачити, як лелійка Тамари то розсвічувалась, то знов гаснула, відбиваючи огонь, коли вона колихалась у такт пісні...

Аж після команди: "Розхід!", користаючи з загального замішання, прискочив до Тамари.

— Голубонько, тепер ми обоє однакові! Тепер ти зовсім, зовсім наша!

Зловіщий привид майнув востаннє в уяві і згас за усмішкою "фасонової" пластунки:

— Ромчику, ти... ти все чув? А я так ждала тебе...

— Тамарочко, я справді не міг... А як же ти дала раду вузлам?

Хоч було темно, але можна було запримітити, що Тамара зарожевілася.

— Та нічого... Я їх знала, тільки дуже хотіла, щоб ти прийшов...

— Чого б то? — спитав якимсь невдало. Відчував, що ще хвилина — і він сам почервоніє і не знатиме, що йому казати.

— Бо табір кінчався, і все шатро насміхалося з мене. Не хотіли вірити, що мене... сам бунчужний... Що ми кохаємо одне одного... Так я їм хотіла показати!

— Вони, може, не по-злому... У таборі звичайно жартують...

— Та воно вже нічого... А я, скільки тривав табір, думала, як ми повертатимемось додому... Разом... Всю дорогу сидітимемо разом... А тепер ще й місяць світитиме нам. Ми мали вчора алярм, то я знаю, яка тепер чудова повня...

Перший раз за час таборування Славко придався до чогось путнього. Підбіг і гукнув Романові, що командант казав робити якнайшвидше збірку і вести табір спати.

Кинув тільки:

— Міма тобі скаже все ! — а через хвилинку чути було голосне:

— Увага! Табір юнаків — струн-ко! В трилаві збір-ка!

І справді, місяць у повні заглядав крізь вікна автобуса, "сірої собаки", що нею їхали вони, як і приїхали: вп'ятьох. Були вже в "цивільних" одягах, а їх думки все ще належали таборові.

Орко та Всеволод не могли наговоритись, але кінець-кінцем поснули; Тамара мріяла про щось, задумано глядячи у вікно, а Христя поклала голову на коліна Міми.

— Сестричко Мімо, а заспіваймо "на добраніч", як ми співали завжди при щоглі! Добре?!

Піяніссимо співали:

Боже, що дав нам в цю днину Сонця, і праці, і гри...

А потім почали перечисляти:

— Оля спить, Рая спить, Нуся спить, Леся спить...

А коли дійшли до сусіднього роя, заснула і Христя.

Тільки Міма не могла. Вона все ще чула море дитячих голосків, бачила погляди соняшних оченят, відчувала доторки шовкових кісок, що з таким довір'ям просилися, щоб їх зачесати. Приловила себе на тому, що навіть глянула на годинник: о третій годині вона обходила всі кімнати і накривала дітей. То прислухалася, чи не чути Ірки, яка завжди плакала вночі і яку треба було втихомирювати, щоб інші не побудилися. Христя ворухнулася.

— Сестричко Мімочко...

— Спи, Христеню, спи...

— Я хочу тобі щось сказати: я знаю, то було дев'ятьнасот дев'яност дев'ять новачок у таборі, а я була тисячна. І вони мене шукали...

— Бачиш — і таки найшли! Але тепер ти спи.

— Я хочу в табір! — скривилася нараз Христя.

— Добре, добре, тільки спи вже... А коли пробудишся, приїдемо вже до мамусі. Мамуся жде тебе дуже.

А потім закрила личко Христі своїм легеньким взористим шаличком: нічого дивного, що дитина прокинулася, коли місяць світив їй просто в очі.

Поміж двома огорожами виходили з корабля люди з клунками. Роман напружував зір, занепокоєний думкою: що було б, якби таки не пізнав? З кожною новою людиною, що появлялася в дверях, надія оживала, але зараз же гасла: це не був він!

Люди йшли і йшли, і здавалося, що вже мало хто остався на кораблі.

— Може, його задержали в Англії? (Чув, що й таке можливе!). А, може, знов захворів дорогою? Хворих відразу ж відправляють окремим човном у лічницю! Куди йти? Кого питати?

І нараз більше вгадав, ніж пізнав того, що якраз проходив браму. Паперово бліде лице та шрам на ньому. Але йшов струнко, і Роман уже в першу секунду дістав певність, що не помилився.

Чому ці люди ідуть так поволі? Чому він неначе стоїть на місці?

Ще один вийшов з-поміж огорож. Ще один...

— Іване!

Оглянувся! Усміхнувся! Пізналися!

Відтягнув його якнайшвидше вбік, де не було так глітно.

— Друже полковник, зголошую: курінний Довбуш.

— Дякую. Прощу свободно! Полковник Нечай.

Подали руки. А тоді:

— Іване, слухай, ти сказав мені колись: "Залиши кулю чубарикові"!

В його зіницях загойдалися на вітрі смереки...

— Тобі? Я не знав, що це тобі! — збентежився.

А голос у Романа тремтів та рвався:

— Іване.. Іване, будь спокійний: від тієї кулі згинуло їх багато! Урядовці на пристані не знали, чого ці два молодики впали один одному в обійми і не давали проходу іншим

прибулим...

Іван Більчук розплющив очі і насамперед ствердив, що небезпеки немає і шукати зброї при поясі зайво. Опісля відчув, що лежить на твердому ґрунті — не на кораблі, і не в залізниці, і шойно по цьому усвідомив, що він вчора вночі вже приїхав.

— Іва', ти ще спи...

— А ти?

— Йду в місто за орудками... Ти ж перебери командуванням над усім ліжком і спи, поки не навкучиться. І так ще сніданку немає.

— Мені вже якраз навкучилося! — Іван трохи піднявся на ліжку. — Не буду ж я їсти твого хліба! Треба мені щось робити!

— Коли хочеш знати, то жде тебе тут поважна робота, але не за хліб...

— Ну?

— Ти перебереш провід нашої пластової групи.

— Я?

— Ти ж пластун!?

— Спитай пстругів у Лімниці!

— Отже бачиш! А правду кажучи, то ти вже здавна був нашим отаманом.

— Цікаво, як я це робив?

— Бачиш, у нас був з самого початку такий отаман Воля, що, невидимий, давав нам вказівки в листах. Як він хотів, так ми і робили. Він вдержував малих у постійній напрузі...

— Воля, кажеш?

— Воля в розумінні мети наших змагань і воля, що є в кожній людині; воля жити власним життям...

— Непогано ти продумав! Та при чому тут я?

— Отаман не може бути довіку абстрактним поняттям, хоч досі мої малі вірили в нього, кожне по-своєму... Розумієш, бажання бачити ідеал втіленим, знайти видимі символи для невловного лежить глибоко в людській психіці. Особливо ж у психіці молоді... Вони вже доволі довго вірили, не бачачи...

— Але змилуйся — що ж вони в мені побачать?

— Твоє життя було кожної хвилини згідне з цією Волею. І тому маєш повне право заступати її.

— Знаєш, про це можна багато говорити... Вияв волі — це чин, не терпіння, а мені чомусь так багато доводилося зазнати останнього, починаючи від побоїв у другій гімназійній, під час пацифікації...

— Та хіба не бачили Карпати і твоїх діл?

— Ну, нехай уже буде так, — але хто був цим отаманом досі?

— Ти ще не догадався? Або я, або...

— Або хто? "Весна"?

— О, "Весна" — прекрасна дівчина, але вона ще сама вимагає великого вкладу

праці, поки стане справжньою людиною.

— Так хто ж тоді?

— Наша найкраща подруга. Я справді не стрінув ще досі нікого, хто вмів би давати людям стільки доброти, хоч сама вона її ледве чи зазнає.

— Чому?

— Її батьки zostались у Львові. Вона була в дивізійних медсестрах. Вісток від батьків немає...

Іван здригнувся, але не сказав нічого.

— А не одружується, бо не може забути свого судженого, що згинув під Бродами...

Іван піднявся на лікті:

— Згинув?

— Почула від очевидця, що його поцілили відламки ручної гранати — просто в лице.

— Як її на ім'я? — знетерпеливився Іван.

— Марія... — відповів ніби байдуже.

Іван сів на ліжку, що загрозливо затріщало.

— А на прізвище? На прізвище?!

— Лисовецька...

— Боже, Міма! — Іван зірвався на рівні ноги.

— Так, Міма... — і Романові стало нараз дуже жаль, що ця хвилина могла бути лише один раз.

— Ромку, ходім до неї!

Насилу здержав його:

— Та пожди, гов!

Рвонувся:

— Я не буду ждати!

— Хочеш іти до Міми ось так — у піжамі?...

Стояли один проти одного і сміялися так сердечно, як сміялися, може, тільки колись у дитячі роки, коли життя було таке безжурне!

Минала хвилина, а вони все ще сміялися до сліз, коли нараз... Ніби нічого. Іван тільки захлинувся від сміху і почав кашляти. Але через хвилину схопився за груди, а кашель стрясав ним дедалі частіше. Шрам на лиці почервонів, і жили на висках набрякли. Похитнувся і був би впав, якби Роман не підхопив його. Притягнув ногою крісло і посадив його. Кашель посилювався, і за кожним разом Іванове лице перекривлювалося болем.

— Іване, я біжу по лікаря!

Не міг промовити ані слова, тільки нетерпеливо відмахнувся рукою.

— То я попрошу сюди Міму... Вона тебе вилікує: вона все зуміє... — швидко говорив Роман, сам не свій від страху.

Але Іван тільки схопив його за рукав, поглянув благально і знов зайшовся кашлем.

— Ні, ні, коли не хочеш, я нікуди не піду! Ну, бачиш, тобі вже краще... Зараз буде

все в порядку. Тобі треба покластися...

Так, обіприся добре на мене. Добре обіприся, не бійся...

Іван лежав, простягнувшись, на ліжку і очима без всякого виразу глядів на стелю.

— Іване, може, подати тобі води?

Тихо.

— Іване...

— Бачиш... бачиш, яка потіха буде з мене вам усім... (Віддихав скоро і нерівно)... і... і Мімі...

— Ото знайшов добрий час, щоб цим журитися! Не говори... не говори так багато, щоб знов...

І Роман знову злякався того порожнього погляду на стелю. Сів біля нього, поправив накривало.

— Іва', ти чуєш, як шумлять смереки?

— Де? — вишептав насилу.

— Кругом нас... Папороті по коліна, а по хвої так легко ступати... Стовбури дерев рожевіють у ранковому сонці...

Не міг розпізнати: чув його Іван, чи ні?

— Зійдемо на край ліса. Бачиш: село... гражди, вориння, церковця під гонтами... (Сам добре не розумів, що хоче сказати,

але знав, що мусів говорити). — Дзвонять дзвони...

Лице Івана було нерухоме, і тільки уста заворушилися:

— Дзвони забрали...

— Не всі, Іване! Ще досить їх похованих: по днах ставів, у землі... Я сам помагав не один ховати. А тепер їх повісили на дзвіниці, і вони дзвонять...

— Не заберуть? — спитав здивовано, мов зі сну пробудився.

— Ні, їх уже немає! Ти розумієш: це ж ранок, поворот, воля!

Іван підвівся трохи і зараз же впав на подушку.

— Я вже не дійду... — вистогнав.

— Пусте, Івасю! Ми ж не самі... З нами наші малі, оті, що в них в очах спіє наша мрія... Вони кріпкі, як молоді дубки. На них можна обпертися...

— Коли? — кинув ніби байдуже, недбало, але Роман добре вичув, скільки змісту було в цьому питанні.

— У майбутньому, і колись давно... і тепер. Кожною хвилиною нашого життя ми творимо засновки тієї однієї хвилини.

Іване, чуєш?...

— Кожною... — повторив як дитина, що з переконанням повторює все, що почує. І примкнув очі.

Роман піднявся навшпиньках.

Від дверей оглянувся ще раз, як дивляться на святу ікону.

Іван дрімав, а в кутиках зболілих уст блукала усмішка.

Без шелесту відчинив двері і бігцем метнувся до отця Боринського: позичати

грошей на лікаря.

Соняшні зайчики бігали по листі, а Роман згадував на ходу, як Іван встав другого дня і сказав: "Пусте, Ромку, я здоровий!" (А, може, той лікар таки трохи поміг? Хто його знає!).

Міма щебетала весь час, йдучи стежкою побіч Романа:

— Подивися, як наші "малі" підтягнулися в таборі! Ледве їх пізнати можна! "Встають, наче поросль струнка і густа"...

Він мовчки слідкував за "малими", що шукали по лісі знаків.

— Ромку, чого ти знов так нахмурився? — не давала йому спокою.

— Думаю...

— Про що?

— Гарне питання! Думаю, як дивно не раз буває... Є такі діла, що коли раз хтось їх вчинить, вони набирають свого власного буття і живуть та ростуть самі собою...

— Говориш про якийсь конкретний випадок?

— Можливо...

— Знов таємниці? Ви всі якусь "замисль" на мене маєте...

Сьогодні Тамара щось торочила, що має бути стріча з отаманом Волею.

Аж підскочив:

— Хто тобі це казав?

— Ти ж чув: Тамара.

— Сорока вона!

— Отже таки щось є...

— Так, щось є... Безумовно—вони живуть далі, навіть майже незалежно від золі людей...

— Слухай: почав, то кінчай! Хто перший вчинив це "безсмертне" діло?

Усміхнувся загадково:

— Отаман Воля!

— Це знов у переносному значенні?

— Ні, в дослівному...

— Наш отаман! — нараз заверещали Борисик і Богдасик.

— Ну, не казала ж я, що ви всі... — і Міма замовкла. В зелених переливах сонця стояв на полянці Іван, а кругом нього — знерухомілі від несподіванки діти.

Роман уже хотів звітувати йому, як були умовилися, коли нараз ліс почув такий голос, якого ще не чув досі ніколи. Міма навіть не скрикнула, а проридала:

— Івасю! — і кинулася до нього. Він припав лицем до її долонь.

Романові зійшло у всесвіті ще одно сонце. Якнайшвидше відпровадив усіх — будувати ватру...

У ватрі жевріли поліна, а Орко весь час поправляв щось біля них, але так тихесенько, щоб ніхто не пропустив ні слова...

Перед ватрою красувався на подушці з моху їх напис: "Україна". Хлопці сиділи "по-таборовому" — обнявши коліна руками, а напроти Тамара тулилася до Міми. Христя звинулася клубочком поміж ними і підперла рукою задуману голівку. Борисик і Богдасик блискали очима, мов вовченята, з-за плечей Романа.

А Іван напівлежав, обпершись на рушницю. Його мазепинку Тамара прикрасила китичкою ягід, що дуже нагадували калину. Ліс поводився якнайтихіше, бо не хотів перешкоджати його словам:

— Тямлю, багато разів доводилося мені сидіти отак біля повстанських ватер. Як ви тепер, спочивали ми біля огню зі зброєю в руках, готові в кожну хвилину свідчити нашими ділами про Правду...

Роман ледве міг повірити, що цей могутній козарлюга був його Іваном. І як він міг ще три дні тому лякатися, що несподівана вістка могла б його...

— Кожне із вас взяло зі собою одну букву. І після довгих подорожей та пригод привезли ви їх сюди і склали з них слово, що й досі було вам законом у вашій праці... Так і ми всі: кожний із нас — це одна невідривна частинка того Великого, що з сорока п'яти мільйонів творить напис "Україна". Тільки разом мають вони своє значення...

Роман відчував, що на всіх спливає якийсь дивний настрій. Такого ще не було ніколи...

— Ви, Борисе і Богданку, народилися на Словаччині. Ти, Христю, ледве говорила, коли довелося тобі покидати Батьківщину. Ви всі ледве пам'ятаєте її, Вона у вас — на межі дитячої казки і дійсності. Проте не можна й думки припустити, щоб через це ми перестали бути отими живими, необхідними частинками України. Ми ними народилися і повинні бути за це вдячні Творцеві...

Роман слухав і сам дивувався, що всі його труди останнього року набирали нового значення, складалися в оправдану внутрішню цілість...

— Тобі, Христю, розказувала сестричка Міма казку про матір Україну та її донечок, що розбрелися по світі. Вас, старших, учив пан професор про минуле нашої землі. Так і треба! Але зятяйте, що Україна — це не лише минуле та далеке, не лише казкові спогади дитинства: Україна — це сьогодні, що вимагає від нас постійних зусиль; Україна—це завтра, що буде настільки світле, наскільки ми зуміємо його таким зробити...

— Тут, де ми живемо, бачите мир і вдоволення. Але для нас, українців, немає ні миру, ні вдоволення, поки не повернемось у звільнену Батьківщину. Для нас існує постійне змагання за Україну: тут, у серцях наших, і там, на землі нашій. І ми знаємо, що в цьому змаганні життя наше гарне, життя наше повне...

Роман глянув крадьком по заслуханих лицях, і на душі його стало спокійно: Отаман був поміж ними!

Не йшли — пісня несла їх, широка, розкотиста. Вона виривалася з розрадуваних грудей, рвала всі пута дійсності і піднімалася високо в голубі простори.

А з-за лісу, з-за темного

Тарахкотить кулемет...

Не йшли — летіли. І так міцно держалися під руки, щоб ніхто вже не міг їх розлучити. Земля раділа, що вони ступали нею. Переможно дзвеніло Тамарине сопрано, а за ним випростували крила всі інші голоси:

Комуна проклята втікає,

Повстанці йдуть вперед!

Роман хотів був сіпнути Івана за рукав, щоб не співав так голосно, але хіба можна було псувати настрій? Світ був широкий, і світ був для них...

Веди, веди нас всіх до бою,

Веди, наш отаман!...

На лісах уже лежала перша позолоть. Світ розкинувся перед ними і був безмежний, — але кінець-кінцем вони таки дійшли до автобусної зупинки.

— А тепер куди? — спитала Тамара, немов розчарована.

— На ясні зорі, на тихі води... — мов сонна відповіла Міма, все ще держачися рамени Івана.

— У край веселий, у мир хрищений, — додав тим самим тоном Всеволод.

Волтер несміливо постукав і боязко розглянувся по кімнаті ще з дверей.

— Прошу, заходьте! Давно вже не бачилися!

— Добрий день... А його... пана Більчука немає?

— Іван якраз вийшов і повернеться нескоро. Шкода, вам треба б познайомитися.

Роман не помітив, що Волтер зідхнув з полегшею.

— Сідайте, будь ласка, Волтере!

— Якщо хочете мені вчинити ласку, називайте мене:

Володимир. Це ж моє справжнє ім'я!

— Дуже радо, Влодку! Так сідайте ж, розкажіть, що нового.

Я вже зовсім відбився від тутешнього життя.

— Та що ж! "Гриць" іде вперед.

— Радію цим!

— А отець парох матиме в цю суботу доповідь у Католицькому клубі підприємців... Туди належить мій батько... Про Українську Католицьку Церкву... — і Влодко зніяковів.

— Добрі новини! Що ж іще?

— Братство хоче заложити при парохії школу українознавства...

— Що ви не кажете!?

— Вже і збори були в цій справі... Я... Вже почали збирати зголошення у батьків. Щось дванадцятро вже записалося.

— Чи розумієте, Влодку, яке це матиме значення? А хто ж буде вчити?

— Пан професор погодився вже, а ще ... ще будемо просити панну Міму... Ачей згодиться.

— Ну, це буде тяжкувато. Вона одружується незабаром... — і Роман прикусив свій язик до крові. Але Волтер був надиво спокійний.

— Я знаю. Я це вже знаю. І — дозвольте говорити щиро — мені зовсім не жаль...

Роман невдало шукав рятунку:

— Але, Влодку, я мушу це вам сказати: ви вже так гарно говорите по-українськи!

— Я вчився все літо: виписував книжки, читав... Та дозвольте мені таки сказати — мене ніхто інший не зрозуміє... Ви не знаєте... як я... як я любив панну Міму... Не смійтеся з мене!

— З таких речей годі сміятися.

— Я для неї все робив: вчився, переконував інших, хоч ви не знаєте, як з мене спершу за це глузували! Працював. І... через

неї я найшов щось... щось куди більше. Я тепер знаю, навіщо живу. Вірте мені — я доти не знав і тільки відчував, що мені цього... цієї мети бракує...

— Влодку, я щиро вітаю вас!

— Пождіть... Та коли приїхав пан Більчук... Я свідомий, що я не рівня йому...

— Вони ж були заручені ще дома, — виправдувався Роман.

— Це я теж знаю. Мені це вже однаково... Якби мені хоч хтонебудь сказав був коли про цю Україну! Романа щось здавило за горло...

— Якби до чого прийшло, я відразу ж купив би за власні гроші кілька танків і пішов би разом з вами на большевиків! Не за панну Міму, ви розумієте. Ні!

Роман встав і підійшов до нього:

— Розумію. І можу вас впевнити, що ця хвилина ще прийде!

Вони міцно стиснули руки один одному.

Борисик і Богдасик "пасли коні" на килимі в дитячій, а Христя засіла на столику і, розмахуючи ногами, розказувала з повагою щонайменше командантки табору:

— І був собі такий Івась. Наш вуйко Івась. І він боровся проти червоного змія на такому полі, що називається Броди. І змій його вбив, бо змій дуже боявся вуйка Івася. Але вуйко Івась мав сестричку Міму. І сестричка Міма пішла просити до матері України, щоб вуйко Івась уже не був убитий, бо сестричці Мімі було дуже його жаль. А мати Україна побачила, що сестричці Мімі дуже жаль, і попросила в Матінки Божої, щоб вуйко Івась був живий. А Матінка Божа так дала, що вуйко Івась писав до нас листи, але його не було видно. А він сам був з такими повстанцями в Україні, що мають золоті рушніці, які можуть змія забити... Але ви цього не зрозумієте!

(Хлопці навіть не важилися заперечувати!).

— А тому, що ми всі були дуже чемні і їздили в табір, то вуйко Івась цілий приїхав сюди до нас. І тепер тета Міма оженився з вуйком Івасем.

— А мій лялик називається теж Івась, бо це дуже гарне ім'я!

Орко заворушився за своїм столиком, де — без великого захоплення — писав першу задачу цього року.

— Що ти таке їм плетеш? Хто тобі це казав?

— Трошки я почула, що мамця говорила пані мамі Тамари, а решту сама надумала! — заявила Христя з гордістю.

Борисик і Богдасик з подивом в очах кивнули голівками.

Кінець